

Εισηγήσεις/Beiträge:

Πρόλογος/Vorwort
Prof. Dr. Έλενα Walter-Καρύδη

«Αρχαιολογικές έρευνες και ευρήματα στη Ρόδο και Κω»
Δρ. Ιωάννης Παπαχριστοδούλου
„Archäologische Forschungen und Funde der letzten 20 Jahre auf Rhodos und Kos“
Dr. Ioannis Papachristodoulou

Einführung zum Vortrag „Rhodos und der Gott Helios“
Εισαγωγή στην εισήγηση «Ρόδος και ο θεός Ήλιος»
Bernhard Kerscher

„Rhodos und der Gott Helios“ «Ρόδος και ο θεός Ήλιος»
Prof. Dr. Wolfram Höpfner
„Bronzeguss in Rhodos zur Zeit der Errichtung des Kolosses“
«Η χύτευση του ορείχαλκου στη Ρόδο την εποχή της κατασκευής του Κολοσσού»
Prof. Dr. Gerhard Zimmer

«Τα Νέα Μουσεία στη Δωδεκάνησο»
Δρ. Μελίνα Φιλήμονος-Τσοποτού
„Die neuen Museen in der Dodekanes“
Dr. Melina Filimonos-Tsopotou

«Ηφαιστειακή τέφρα και πλήμνυρες στον οικισμό της
Ύστερης Χαλκοκρατίας της Ιαλυσού»
Δρ. Τούλα Μαρκέτου
„Vulkanasche und Überschwemmungen an der Ialysos-Siedlung in der
Spätbronzezeit“
Dr. Toula Marketou

„Anmerkungen zum Beitrag von Dr. Toula Marketou“
«Παρατηρήσεις στο άρθρο της δρος Τ. Μαρκέτου»
Prof. Dr. Jost Knauss

„Geologie und Prähistorische Archäologie auf Nisyros und Giali“
«Γεωλογία και Προϊστορική Αρχαιολογία στη Νίσυρο και στο Γυαλί»
Prof. Dr. Hans-Günter Buchholz

ISBN: 978-3-936300-36-9

Αρχαιολογικές έρευνες και ευρήματα στα Δωδεκάνησα
Ρόδος, Ιαλυσός, Κως, Νίσυρος και Γυαλί

Archäologische Forschung und Funde in der Dodekanes
Rhodos, Ialysos, Kos, Nisyros und Giali



Αρχαιολογία στη Ρόδο και Δωδεκάνησο / Archäologie in Rhodos und Dodekanes

DF261.D614. A7 2007



Εκδότης / Herausgeber

ein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte e.V.
Σύλλογος για την Μελέτη και Διάδοση της Ελληνικής Ιστορίας
Weilheim/Obb. Deutschland

werden demnächst zwei neue Abteilungen, eine Prähistorische Sammlung und eine Inschriftensammlung eröffnet. Die neue Beschilderung der Stücke und der Saal mit multimedialen Möglichkeiten dienen der Information der Besucher ohne von den Werken als solchen abzulenken.

Hervorzuheben ist das Einfühlungsvermögen der Archäologen für das Gebäude, das die Sammlungen des Museums beherbergt, die Achtung vor seinem historischen Charakter. So wurde ein vornehmes Wohnhaus der Türkenzeit (18. Jh.), das zum Gebäudekomplex gehört, restauriert, und es wird demnächst für die Besucher zugänglich sein. Im historischen Garten zwischen dem alten und den zwei neuen Flügeln des Museums sind der türkische Kiosk, der Marmorbrunnen und die Zisterne erhalten geblieben, und die Bepflanzung ist traditionsgebunden. Wenn das eigenartige Ensemble demnächst vollständig wiederhergestellt ist, wird es als reizvoller Ort der Entspannung und des Verweilens offen zugänglich sein.

Die Museen, die auf den anderen Inseln gegründet werden, haben oft diachronischen Charakter, denn sie richten sich vor allem an die Einheimischen, die dort der eigenen Tradition begegnen. Auf Symi und Kastellorizo wurden solche Museen schon in den 80-er Jahren des letzten Jahrhunderts gegründet, in den 90-er Jahren auf Leros und Astypalaia, 2003 auf Kasos, und 2005 auf Karpathos. Demnächst wird das Museum auf Nisyros, mit den prähistorischen Funden aus Giali und reichen Funden aus der Insel selbst, eröffnet. Auch hier wird ein Saal mit multimedialen Möglichkeiten dem Museumskomplex angehören.

Auf Kalymnos wird ebenfalls das Museum demnächst eröffnet, das neben prähistorischen Werken die Weihgaben aus dem Hauptheiligtum der Insel, vom Dalios Apollon, beherbergt. Darunter finden sich qualitätvolle frühe Terrakotten und Keramik, doch sind es vor allem die neulich gefundenen Skulpturen aus diesem Heiligtum, herausragende Werke altgriechischer Plastik, die diesem Museum einen besonderen Glanz verleihen. Die mühsame Zusammensetzung der Bruchstücke, unter der Aufsicht von Dimitris Bosnakis und Tasia Drelis-Herakleidou in Zusammenarbeit mit Giorgos Despinis, hat sich gelohnt.

Dieses Buch zeigt die intensive Auseinandersetzung der Wissenschaftler mit den Spuren der Vergangenheit auf dem Dodekanes, ihre Bemühung, durch Grabungstätigkeit und Schreibtischarbeit Kenntnisse über diese Vergangenheit zu sammeln und sie dem Publikum zu vermitteln, schließlich ihre Sorge um die Erhaltung der historischen Bauten, Bildwerke und Orte. Der Leser soll diesen Prozess verfolgen und dabei versuchen, Verständnis für die Vergangenheit zu gewinnen – und für jenen Personenkreis, der sich ihr widmet.

Ανασκαφές και άλλες Δραστηριότητες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου στον Τομέα των Αρχαίων Μνημείων κατά την Τελευταία Εικοσαετία (με Επίκεντρο Ρόδο, Ιαλυσό και Κώ)

Δρ. Ιωάννης Χ. Παπαχριστοδούλου
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων

Θέμα της ομιλίας μου είναι μία σκιαγράφηση των αρχαιολογικών δραστηριοτήτων στη Δωδεκάνησο κατά την τελευταία περίπου εικοσαετία και πιο συγκεκριμένα το έργο της ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων σε ό,τι αφορά τα αρχαία μνημεία, τα μουσεία και τις ανασκαφές. Έτσι μόνο περιθωριακά θα θιγεί το πολύ σημαντικό έργο που έχει επιτελεσθεί στην ίδια περίοδο σε σχέση με τα παλαιοχριστιανικά και τα μεσαιωνικά, καθώς και τα νεώτερα μνημεία, που είναι αρμοδιότητα άλλων να τα αναπτύξουν, όπως και τις υπόλοιπες αρχαιολογικές δραστηριότητες στην περιοχή. Η έκθεση που θα ακολουθήσει σταματά στο τέλος του έτους 2000, με την αποχώρησή μου από την ενεργό Υπηρεσία. Από τότε είχα θεωρήσει καθήκον μου να παρουσιάσω συνολικά, με βάση τη γενική εποπτεία και γνώση που είχα από τη θέση που κατείχα, τα κύρια σημεία ενός συλλογικού έργου που είχε πραγματοποιηθεί κατά την προηγούμενη εικοσαετία από μια πλειάδα νέων αρχαιολόγων, οι οποίοι είχαν την ευκαιρία να ωριμάσουν κατά τη διάρκεια των χρόνων αυτών μέσα απ' αυτό το έργο και να καταστούν βαθείς γνώστες επιμέρους πτυχών αλλά και του συνόλου της αρχαιολογίας της Δωδεκανήσου. Του έργου αυτού υπάρχει πλέον όχι μόνο η υπηρεσιακή αλλά και η επιστημονική καταξίωση, με σειρά ανακοινώσεων, ομιλιών, άρθρων, δημοσιεύσεων, μεταπτυχιακών και διδακτορικών διατριβών, που πραγματοποιήθηκαν ήδη ή ολοκληρώνονται, και αποτελούν συνολικά μια σταδιακή δημοσίευση του τεράστιου υλικού και μια ουσιαστική επιστημονική συμβολή στη μελέτη της ιστορίας και αρχαιολογίας της Δωδεκανήσου.

Λόγοι αντικειμενικοί δεν επέτρεψαν σε μένα μια πιο άμεση παρουσίαση αυτής της συνολικής θεώρησης, νομίζω όμως ότι και τώρα είναι ακόμη και παραμένει χρήσιμη η πραγματοποίησή της. Από την εισήγηση μου θα απουσιάσει ένα νησί των Κυκλάδων, η Αμοργός, που για λόγους οργανωτικούς και διοικητικούς, ανήκε όλα τα παραπάνω χρόνια στην αρμοδιότητα των Εφορειών Δωδεκανήσου, όχι τόσο επειδή βρίσκεται έξω από το χώρο των Δωδεκανήσων, όσο γιατί εκεί το κύριο βάρος της έρευνας ανήκει στην αρμοδιότητα άλλων και συγκεκριμένα στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, με επικεφαλής την Καθηγήτρια Λίλα Μαραγκού. Γνώμη μου είναι ότι η Αμοργός αξίζει μια ειδική παρουσίαση, όπου εκτός από το πολύ σημαντικό έργο του Πανεπιστημίου, θα μπορεί να εκτεθεί από πλευράς μελών των Εφορειών το έργο, το οποίο έχει επιτελεσθεί απ' αυτές στον τομέα της προστασίας των μνημείων και της αρχαιολογικής έρευνας.

Για την καλύτερη παρακολούθηση του θέματος από όσους δεν έτυχε έως τώρα να ασχοληθούν με τη Δωδεκάνησο, θεωρώ σκόπιμο να δώσω στο πρώτο μέρος της ομιλίας

μου ορισμένα κατατοπιστικά στοιχεία και να αναπτύξω όσο μπορώ πιο σύντομα την ιστορία των ανασκαφών και ερευνών σε αυτό το χώρο, γιατί οι πιο πρόσφατες δραστηριότητες αποτελούν συνέχεια μιας μακράς εξέλιξης, που αρχίζει ουσιαστικά μέσα στο 19ο αιώνα.

Η Δωδεκάνησος (εικ. 1) υπήρξε στην ιστορία ένα σταυροδρόμι πολιτισμών, ένα πέρασμα στους θαλάσσιους δρόμους από το Αιγαίο και τον Εύξεινο Πόντο προς την Ανατολή και αντίστροφα. Η γειτνίαση με τη Μ. Ασία έπαιξε ένα εντελώς ξεχωριστό ρόλο στην ιστορία της Δωδεκανήσου και στις σχέσεις της με την απέναντι μεγάλη ήπειρο αλλά και οι δεσμοί με τον κόσμο του Αιγαίου και την ελλαδική μητρόπολη υπήρξαν πάντα, αρχίζοντας κυρίως από τη μινωϊκή και τη μυκηναϊκή περίοδο, στενοί και αδιάκοποι. Στους ιστορικούς χρόνους, αν εξαιρέσουμε τα νησιά του βόρειου συγκροτήματος Λέρο, Λειψούς, Πάτμο κ.α. μικρότερα, που ανήκουν στον ιωνικό χώρο, τα Δωδεκάνησα είναι δωρικά στη διάλεκτο και στα ήθη, αλλά βαθιά επηρεασμένα στις τέχνες και σε άλλες εκδηλώσεις από τον ιωνικό πολιτισμό.

Πολύ σημαντικό για την ιστορία της περιοχής υπήρξε το έτος 408 π.Χ., όταν με το συνοικισμό των τριών πόλεων της Ρόδου (εικ. 2) και την ίδρυση της νέας πρωτεύουσας στο βόρειο άκρο του νησιού μπήκαν οι βάσεις για την εξαιρετική ακμή που γνώρισε στους κατοπινούς αιώνες, ως ένα από τα μεγαλύτερα κέντρα της Α. Μεσογείου, ακμή και ανάπτυξη που επηρέασε όχι μόνο τον άμεσο περίγυρο αλλά ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο και πιο πέρα όλο το μετέπειτα δυτικό πολιτισμό.

Ένα άλλο στοιχείο που πρέπει να τονίσουμε εισαγωγικά είναι ότι η ενότητα όλων των νησιών της σημερινής Δωδεκανήσου είναι μια σχετικά πρόσφατη εξέλιξη και χρονολογείται κυρίως από την εποχή που ως Νότιες Σποράδες έμειναν έξω από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος μετά την Επανάσταση του 1821. Στο μεσαίωνα η Δωδεκάνησος ακολουθεί τις τύχες του βυζαντινού ελληνισμού, ενώ η κατοχή των περισσότερων νησιών από το Τάγμα των Ιπποτών του Αγ. Ιωάννου ανάμεσα στα 1309 και 1522 άφησε ιδιαίτερα με την έντονη οικοδομική δραστηριότητα και τα επιβλητικά μνημεία μια ανεξίτηλη σφραγίδα στην κατοπινή εικόνα τους. Στη μακραίωνα οθωμανική κυριαρχία, μετά το 1522, έθεσε, όπως είναι γνωστό, τέρμα η ιταλική κατοχή, η ιταλική παρένθεση, έως το 1947-1948, που η Δωδεκάνησος ενσωματώθηκε στην ελληνική Πατρίδα.

Τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας χαρακτηρίζονται από μια έντονη δραστηριότητα γύρω από τις αρχαιότητες στην ελληνική Ανατολή. Ενώ στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, με την επιβολή αρχαιολογικής νομοθεσίας, την ίδρυση μουσείων και αρχαιολογικής Υπηρεσίας και τη δράση της Αρχαιολογικής Εταιρείας μπαίνει οπωσδήποτε ένας φραγμός και ένας έλεγχος στα αρχαιολογικά πράγματα, στα τουρκοκρατούμενα μέρη δεν υπάρχει οργανωμένη προστασία των αρχαιοτήτων. Η αρχαιοκαπηλεία ανθεί, ενώ ακόμη και ευρήματα επίσημων ανασκαφών επιτρέπει η οθωμανική κυβέρνηση έπειτα από πιέσεις ή με πολιτικά ή οικονομικά ανταλλάγματα να εξάγονται στη Δύση. Το ενδιαφέρον των ξένων είναι ή καθαρά ερασιτεχνικό και συλλεκτικό ή αρχαιογνωστικό και επιστημονικό. Οι ξένοι της δεύτερης κατηγορίας έρχονται με κύριο σκοπό να περιηγηθούν, να μελετήσουν, να ανασκάψουν και να εκδώσουν επιστημονικές εργασίες. Στα έργα που άφησαν περιέχονται πολύτιμες πληροφορίες τόσο για τις αρχαιότητες όσο και για τη σύγχρονη ζωή των κατοίκων.

Αναφέρουμε παρακάτω τους σπουδαιότερους αρχαιογνώστες περιηγητές που επισκέφθηκαν την περιοχή μας ή εργάστηκαν σ' αυτήν στον 19ο αιώνα: Λουδοβίκος Ross, C. T. Newton, W. Paton και V. Guérin. Οι πρώτες εκτεταμένες ανασκαφές στο νησί της Ρόδου έγιναν με κύριο σκοπό την περισυλλογή αρχαιοτήτων από το 1859 και ύστερα από τους A. Biliotti και Aug. Salzmann – ο πρώτος υπήρξε πρόξενος της Μ. Βρετανίας στη Ρόδο – κατά ένα μέρος για λογαριασμό του Βρετανικού Μουσείου, όπου και διοχετεύθηκε μεγάλο μέρος των ευρημάτων. Από το 1892, ο Hiller von Gaertringen επισκέφθηκε τα νησιά κυρίως για τη συλλογή αρχαίων επιγραφών, που περιλήφθηκαν στο 12ο τόμο των *Inscriptiones Graecae*. Τα πορίσματα της ιστορικής και αρχαιολογικής έρευνας του 19ου αιώνα συστηματοποιεί το έργο του H. van Gelder, *Geschichte der alten Rhodier*, που εκδόθηκε το 1900 και εξακολουθεί, παρά τις επιστημονικές αναθεωρήσεις που έγιναν στο μεταξύ, να είναι χρήσιμο ακόμη και σήμερα.

Σταθμό στην αρχαιολογική έρευνα της Ρόδου και κυρίως της Λινδίας αποτελούν οι ανασκαφές και έρευνες των Δανών αρχαιολόγων K. Kinch και Chr. Blinkenberg μετά το 1902¹, κυριώτερο αποτέλεσμα των οποίων υπήρξε η συστηματική ανασκαφή του σπουδαιότερου ροδιακού ιερού, του ιερού της Αθηνάς στην ακρόπολη της Λίνδου. Αντίστοιχη και σύγχρονη υπήρξε η δραστηριότητα του γερμανού R. Herzog στην Κω, με βασικό επίτευγμα την ανασκαφή του Ασκληπιείου². Τα ευρήματα των παραπάνω ανασκαφών κατά το μεγαλύτερο μέρος μοιράστηκαν ανάμεσα στο Οθωμανικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης και μουσεία της Δύσης, στην περίπτωση της Λίνδου το Εθνικό Μουσείο Κοπεγχάγης.

Το 1912 είναι ένα ορόσημο στην ιστορία της Δωδεκανήσου. Σημαίνει το τέλος της μακρόχρονης οθωμανικής δεσποτείας και την επιστροφή των νησιών στους κόλπους του δυτικού, του ευρωπαϊκού κόσμου. Η τριαντάχρονη περίπου ιταλική περίοδος ανήκει πια στην ιστορία και ήδη αποτιμάται από τους καθ'έκαστα ειδικούς σε όλες τις θετικές και αρνητικές εκδηλώσεις της. Εμείς θα αναφερθούμε μόνο στον αρχαιολογικό τομέα, όσο πιο σύντομα μπορούμε, γιατί ένα έργο με την έκταση και την ποικιλία που παρουσίασε η δραστηριότητα των ιταλών αρχαιολόγων στη Δωδεκάνησο δεν είναι δυνατό να αναπτυχθεί διεξοδικά στα πλαίσια αυτής της ομιλίας. Επιμείναμε λίγο περισσότερο στην περίοδο πριν από το 1912, γιατί και πιο μακρινή και λιγώτερο γνωστή είναι από αυτή που ακολούθησε. Άλλωστε υπάρχει τώρα, εκτός από τις παλαιότερες δημοσιεύσεις, η πρόσφατη έκδοση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, *La presenza Italiana nel Dodecaneso* (1996), όπου μπορεί κανείς να αντλήσει συνολικές και επιμέρους πληροφορίες. Αυτό που πρέπει να τονιστεί για την ιταλική περίοδο, είναι ότι για πρώτη φορά εγκαινιάστηκε μια συστηματική μέριμνα για τα μνημεία και τις αρχαιότητες με την ίδρυση αρχαιολογικής αποστολής, που αργότερα οργανώθηκε σε Εφορεία (*Soprintendenza*) κατά τα πρότυπα της Ιταλίας. Ιδρύθηκε επίσης το Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου, στους χώρους του Μεσαιωνικού Νοσοκομείου των Ιπποτών, όπου και βρίσκεται έως σήμερα. Αφήνοντας κατά μέρος το μεγάλο έργο της συντήρησης και ανάδειξης των μεσαιωνικών μνημείων της πόλης της Ρόδου, αναφερόμαστε στην εκτεταμένη ανασκαφική δραστηριότητα των Ιταλών στο νησί της

¹ Chr. Blinkenberg – K. F. Kinch et al., *Lindos I-IV* Berlin – Kopenhagen, 1931-1992.

² βλ. ιδιαιτ., R. Herzog – P. Schazmann, *Kos I-Asklepieion*, Berlin, 1932.

Ρόδου – για την Κω θα μιλήσουμε αργότερα – που εντοπίστηκε κυρίως στην Ιαλυσό, στην Κάμειρο και στην αρχαία ακρόπολη της πόλης Ρόδου. Από άλλες ανασκαφικές δραστηριότητες σημειώνουμε τις ανασκαφές και έρευνες στην περιοχή Κυμισάλας και τις ανασκαφές των δύο σπουδαίων παρροδιακών ιερών του Αταβυρίου Διός και του Ερεθιμίου Απόλλωνος. Στα παραπάνω πρέπει να προστεθεί και το αμφιλεγόμενο σήμερα αλλά εντυπωσιακό αναστηλωτικό έργο, που έγινε στο πνεύμα της τότε φασιστικής Ιταλίας και άφησε έντονη τη σφραγίδα του στους αρχαιολογικούς χώρους, όπως και σε ορισμένα μεσαιωνικά και νεώτερα κτίσματα στην πόλη της Ρόδου και αλλού.

Όταν με την απελευθέρωση ιδρύθηκε η ενιαία Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου – μόλις στα 1978 χωρίστηκε σε δύο Εφορείες, μία Προϊστορικών και Κλασικών και μία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ενώ λίγο αργότερα προστέθηκε η 3η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων – είχε να παραλάβει μια οργανωμένη αρχαιολογική Υπηρεσία, με τριαντάχρονη παράδοση και πλούσιο έργο, με ένα σημαντικό Μουσείο και μια μεγάλη αρχαιολογική Βιβλιοθήκη και επιπλέον την παλιά πόλη της Ρόδου, με όλα τα προβλήματα που συνεπαγόταν η διατήρησή της. Στη βαρειά αυτή αποστολή και ευθύνη μπόρεσε η ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία να αντεπεξέλθει με επιτυχία χάρη στην παρουσία ενός επίλεκτου μέλους της, του πρώτου Εφόρου Αρχαιοτήτων Ιωάννη Κοντή, που πήρε στα στιβαρά χέρια του τη διεύθυνση της νέας Εφορείας. Αφού παρέλαβε ομαλά από τον προκατόχο του, διαπρεπή ανασκαφέα της Κω Luigi Morricone, επιδόθηκε με ζήλο και πάθος, με τη βοήθεια και των εκλεκτών νέων συνεργατών του, μεταξύ των οποίων υπήρξαν οι Γεώργιος Δοντάς, Σεραφεΐμ Χαριτωνίδης και στα βυζαντινά ο Παύλος Λαζαρίδης, στην οργάνωση της Υπηρεσίας, παρά τις δυσκολίες και τις αντιξοότητες των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων. Δεν θα αναφερθούμε με λεπτομέρειες στο οργανωτικό και νομοθετικό έργο των χρόνων εκείνων, χάρη στο οποίο διατηρήθηκαν και προστατεύονται έως σήμερα τα μνημεία και οι αρχαιολογικές ζώνες ούτε στις εκτεταμένες εργασίες επισκευής και συντήρησης των μεσαιωνικών μνημείων, που είχαν υποστεί σημαντικές ζημιές από τους βομβαρδισμούς του πολέμου.

Ενδιαφέρει εδώ να σταθούμε στο μεγάλο επιστημονικό επίτευγμα του Κοντή και για τη σημασία του και επειδή αποτελεί έως σήμερα ένα σημαντικό τμήμα των επιστημονικών στόχων και της δραστηριότητας της Εφορείας. Πρόκειται για το ρυμοτομικό σύστημα της αρχαίας Ρόδου (εικ. 3), της πόλης δηλ. που ιδρύθηκε στα 408 π.Χ. σε ένα χώρο όπου δεν προϋπήρχε μια οργανωμένη πόλη και σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές ήταν έργο του Ιπποδάμου του Μιλήσιου ή τουλάχιστο χτίστηκε σύμφωνα με το σύστημα που εκείνος είχε εφαρμόσει. Το σύστημα αυτό προέβλεπε εκτός από ευθείς δρόμους μεγαλύτερου ή μικρότερου πλάτους με προσανατολισμό από Β. προς Ν. και από Δ. Προς Α., κάθετα τεμνόμενους, με σχηματισμό κανονικών οικοδομικών τετραγώνων, μια γεωμετρική διαίρεση του χώρου και μια ορθολογιστική νέμηση, κατανομή δηλ. των διαφόρων μερών της πόλης σύμφωνα με συγκεκριμένες λειτουργίες, όπως ζώνη με δημόσια οικοδομήματα, ιερά και άλση στην ακρόπολη, ζώνες κατοικίας, εμπορίου κ.λ.π. Το επίτευγμα αυτό της κλασσικής Ελλάδας είναι κάτι στο οποίο η ευρωπαϊκή πολεοδομία μόλις τους τελευταίους αιώνες κατάφερε να επιστρέψει. Ο Κοντής διέβλεψε με την οξυδέρκειά του ότι η πόλη της Ρόδου, που δεν είχε ακόμη στο σύνολό της οικοδομηθεί συστηματικά, πρόσφερε μια λαμπρή ευκαιρία για τη μελέτη του ιπποδάμειου συστήματος σε ένα από τα σπουδαιότερα παραδείγματα του,

μια πόλη, που όπως μαρτυρεί ο Στράβων, θαυμάζοταν αργότερα ως η ωραιότερη του ελληνισμού. Παρακολουθώντας τους άξονες νεώτερων οδικών αρτηριών, που συνέχισαν την πορεία αρχαίων οδών και επιβεβαιώνοντας τις παρατηρήσεις του με ανασκαφικές τομές και έρευνες, μπόρεσε να καταρτίσει και να δημοσιεύσει ένα σχέδιο της αρχαίας Ρόδου, όπου οι έως τότε γνωστοί οδικοί άξονες σημειώνονταν με την αρχική ένδειξη Ρ και αύξοντα αριθμό 1 κ.ε. Εκτός από παλαιότερες δημοσιεύσεις του στα ελληνικά το έως τότε έργο της Εφορείας έγινε ευρύτερα γνωστό με ένα άρθρο του στον τόμο 73 (1958) του περιοδικού Athenische Mitteilungen, όπου δημοσιεύθηκε και ο χάρτης του ρυμοτομικού σχεδίου. Το επίτευγμα του Κοντή έτυχε καθολικής αναγνώρισης από το διεθνή επιστημονικό κόσμο. Τον Κοντή, απασχόλησαν επίσης, εκτός των άλλων, τα προβλήματα των αρχαίων τειχών της Ρόδου, που αποτέλεσαν αντικείμενο ειδικής μελέτης του.

Μετά την αποχώρηση του Κοντή από τη Δωδεκάνησο και την ανάληψη της Δ/νσης και της Γεν. Δ/νσης Αρχαιοτήτων στην Κεντρική Υπηρεσία, το έργο του συνέχισε για μεγάλο χρονικό διάστημα ο έως τότε συνεργάτης του και έπειτα Έφορος Αρχαιοτήτων Γρηγόριος Κωνσταντινόπουλος. Πρέπει εδώ να αναφέρουμε ότι τη διεύθυνση της Εφορείας κράτησαν για μικρότερα χρονικά διαστήματα και οι: Κάντω Φατούρου, Χρίστος Ντούμας και Ηώς Ζερβουδάκη. Η τελευταία, πρέπει να τονίσουμε, πέρα απ' αυτό, πρόσφερε τις υπηρεσίες της για μακρό χρονικό διάστημα στη Δωδεκάνησο, επιτελώντας με τη στέρεη επιστημονική και υπηρεσιακή της κατάρτιση έως και αυτή τη στιγμή ακόμη, ένα εξαιρετικά σημαντικό έργο. Το ίδιο ισχύει στον τομέα των μεσαιωνικών για τον αγαπητό συνάδελφο Ηλία Κόλλια, που υπήρξε και είναι, υπηρεσιακά εννοώ, ο μακροβιότερος όλων στο χώρο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου. Μεταξύ πολλών άλλων που δεν έχω δυστυχώς τη δυνατότητα να κατονομάσω, οφείλω να μνημονεύσω τις υπηρεσίες που πρόσφεραν μέσα στη δεκαετία του 1960 ως νέοι αρχαιολόγοι ο ήδη Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων Ευάγγελος Κακαβογιάννης και η μετέπειτα σύζυγός του Όλγα Αποστολοπούλου και η σήμερα Έφορος Αρχαιοτήτων Λέσβου Αглаΐα Αρχοντίδου, όπως και ο μετέπειτα Έφορος Αρχαιοτήτων και στη συνέχεια Καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Ιωάννης Παπαποστόλου. Οι δύο πρώτοι εργάστηκαν εκ νέου στη Δωδεκάνησο ως Επιμελητές Αρχαιοτήτων στις αρχές της δεκαετίας του '80. Η περίοδος της διεύθυνσης της Εφορείας από τον Κωνσταντινόπουλο συμπίπτει με μια εποχή πολεοδομικής έκρηξης της Ρόδου που ήταν αποτέλεσμα της ραγδαίας τουριστικής της ανάπτυξης. Το φαινόμενο αυτό, παρά τις τεράστιες δυσκολίες που δημιούργησε στην Υπηρεσία και που αντιμετωπίστηκε με ηρωισμό και αυταπάρνηση από τον Κωνσταντινόπουλο και τους συνεργάτες του, είχε και πολύ θετικά αποτελέσματα, γιατί έδωσε την ευκαιρία να επεκταθούν και να εντατικοποιηθούν οι αρχαιολογικές έρευνες. Έτσι ήρθαν στο φως και εν μέρει διατηρήθηκαν μεγάλα τμήματα της αρχαίας πόλης και των νεκροπόλεων της, που διαφορετικά θα είχαν παραμείνει άγνωστο για πόσο ακόμη θαμμένα κάτω από τις επιχώσεις των αιώνων. Στον τομέα του ρυμοτομικού σχεδίου, πολλοί νέοι δρόμοι εντοπίστηκαν και ονομάστηκαν και ένα νέο συμπληρωμένο σχέδιο έγινε δυνατό να δημοσιευθεί στα 1970 από τον Κωνσταντινόπουλο, σε συνεργασία με την αρχιτέκτονα Christa Grossmann. Ένα ακόμη σχέδιο δημοσιεύθηκε αργότερα από τον αρχιτέκτονα, μετέπειτα Καθηγητή Wolfram Hörfner, σε σχέση με την έκδοση των



Hörfner-Schwandner, Haus und Stadt im Klassischen Griechenland (1994), στην οποία, σε ό,τι αφορά τη Ρόδο συνεργάστηκαν ο Κωνσταντινόπουλος και μετέπειτα η Μελίνα Φιλήμονος. Πολλά νέα τμήματα των τειχών ερευνήθηκαν, αρχαία ιερά και δημόσια οικοδομήματα εντοπίστηκαν και ανασκάφτηκαν, όπως επίσης αρχαία σπίτια με ωραία ψηφιδωτά δάπεδα, που δείχνουν τον πλούτο και την καλλιτεχνική στάθμη της Ρόδου. Στα χρόνια εκείνα άρχισε επίσης η συστηματική εξερεύνηση των εκτεταμένων νεκροπόλεων της αρχαίας Ρόδου.

Ας έρθουμε τώρα στο πιο πρόσφατο έργο της Υπηρεσίας, που αποτελεί και το κύριο μέρος της ομιλίας μας. Για λόγους οικονομίας δεν θα αναφερθώ σε ονόματα, παρά μόνο σε λίγες περιπτώσεις για ειδικούς λόγους. Η δραστηριότητα της Υπηρεσίας στηρίζεται στις βάσεις και τη γερή υποδομή που έθεσαν οι προκάτοχοι, ξεκινώντας από τον ιδρυτή της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου Ι. Κοντή. Κύριος χώρος έρευνας παραμένει πάντοτε η αρχαία πόλις της Ρόδου, η πρωτεύουσα του ενιαίου ροδιακού κράτους μετά το συνοικισμό του 411-408 π.Χ. Οι έρευνες έχουν πάντοτε κατά κύριο λόγο χαρακτήρα σωστικό, ξεκινούν δηλ. με αφορμή οικοδομήσεις σε οικόπεδα ιδιωτών ή ανέγερση δημόσιων κτηρίων και διάφορα τεχνικά έργα, όπως εκσκαφές των Οργανισμών Ηλεκτρισμού, Ύδατος, Τηλεφώνων κλπ. Οι παραπάνω αφορμές όμως δίνουν πολύ συχνά την ευκαιρία για ανασκαφές με ευρύτερο και συστηματικό χαρακτήρα ενώ το κάθε εύρημα, ακόμη και το πιο μικρό και φαινομενικά ασήμαντο αποκτά σπουδαιότητα, αφού εντάσσεται στους ευρύτερους μακροχρόνιους στόχους που έχει θέσει η Υπηρεσία στην έρευνά της, όπως το ρυμοτομικό σύστημα, το υδρευτικό και αποχετευτικό σύστημα, ο εντοπισμός δημοσίων οικοδομημάτων και ιερών, τα σπίτια, οι εργαστηριακοί χώροι και οι νεκροπόλεις.

Χάρη στις μακρόχρονες έρευνες που καλύπτουν συνολικά δεκαετίες, έχουν πλουτισθεί σε εξαιρετικό βαθμό οι προηγούμενες, δηλ. οι έως το β' παγκόσμιο πόλεμο γνώσεις μας για την αρχαία πόλη της Ρόδου και τις νεκροπόλεις της και έχει συγκεντρωθεί ένα πλούσιο αρχαιολογικό υλικό, το οποίο έχει αξιοποιηθεί από επιμέρους μελετητές και οι σχετικές έρευνες, όπως προαναφέραμε, έχουν ήδη αποδώσει επιστημονικούς καρπούς. Αν και επιχειρείται παρακάτω μια συνολική παρουσίαση του έργου της εικοσαετίας, δηλ. χονδρικά των δύο τελευταίων δεκαετιών του 20ου αιώνα, επειδή η πρώτη δεκαετία έχει γίνει ήδη αντικείμενο παλαιότερων ομιλιών και παρουσιάσεων, το βάρος θα πέσει περισσότερο στην δεύτερη δεκαετία.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των εξελίξεων συνολικά της περιόδου που εξετάζουμε, σε ό,τι αφορά γενικότερα την αρχαιολογική έρευνα της Δωδεκανήσου είναι ότι:

1. Στην πόλη της Ρόδου το κύριο βάρος έπεσε στις νεκροπόλεις. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της συστηματικής επέκτασης της σύγχρονης πόλης προς την κατεύθυνση των αρχαίων νεκροπόλεων.
2. Παρουσιάστηκε μια ανανέωση της έρευνας στο χώρο του μινωϊκού οικισμού της Ιαλυσού (Τριάντα) αλλά και στις νεκροπόλεις της Ιαλυσού των ιστορικών χρόνων.
3. Έγιναν εντατικές έρευνες στην πόλη της Κω, που υπήρξαν πάλι αποτέλεσμα μιας πολεοδομικής έκρηξης ανάλογης με εκείνη που είχε παρουσιασθεί νωρίτερα στην πόλη της Ρόδου.
4. Άρχισαν συστηματικές έρευνες στον τομέα της προϊστορίας της Δωδεκανήσου, με ανασκαφές κυρίως σε σπήλαια αλλά και σε ανοιχτούς χώρους.

5. Στην τελευταία προπάντων δεκαετία, διάφορες αφορμές έδωσαν την ευκαιρία στην Εφορεία να ασχοληθεί εντατικότερα και με τα υπόλοιπα νησιά.

Στον τομέα του ρυμοτομικού θα περιορισθώ σε λίγα πράγματα, γιατί το κύριο μέρος του έργου έχει συντελεσθεί παλαιότερα και έχει παρουσιασθεί σε δημοσιεύματα και ομιλίες από άλλους, που έχουν ασχοληθεί εντατικά με το θέμα αυτό. Οι συνηθισμένοι δρόμοι είχαν πλάτος περ. 5,50-6,50 μ., ενώ οι μεγαλύτεροι (πλατεΐαι) που παρατηρούνται σε κανονικά διαστήματα μεταξύ τους, πλάτος που ξεπερνούσε τα 8 μ. και έφθανε σχεδόν στα 12 μ. Σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις οι δρόμοι είχαν το εξαιρετικό πλάτος των 16-16,50 μέτρων. Ο ένας συμπίπτει με την σημερινή οδό Θεμιστοκλή Σοφούλη, μια από τις κύριες αρτηρίες της σύγχρονης πόλης. Και στο σημείο αυτό φαίνεται η ζωντανή συνέχεια της αρχαίας κληρονομιάς πάνω στη σύγχρονη πόλη. Ένα συνηθισμένο οικοδομικό τετράγωνο (INSULA) είχε διαστάσεις περίπου 47×26 μ. και αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου συνόλου από τετράγωνα, που περιβάλλονταν από πλατείες δρόμους.

Για την Αγορά, που η θέση της αναζητείται ακόμη, πάντως με σημαντικές πιθανότητες στο νότιο τμήμα της μεσαιωνικής πόλης, όπως και για δημόσια οικοδομήματα και ιερά, είχαν φυσικά προβλεφθεί ευρύτεροι χώροι, που κάλυπταν περισσότερα κανονικά οικοδομικά τετράγωνα. Το πλάτος ορισμένων δρόμων έχει υποστεί με την πάροδο των χρόνων αυξομειώσεις και το ρυμοτομικό παρουσίασε μια χαλάρωση στα υστερώτερα χρόνια, στα κύρια του όμως σημεία φαίνεται ότι διατηρήθηκε ως το τέλος της αρχαιότητας, δηλ. έως τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Συνολικά έχουν επισημανθεί έως σήμερα περίπου 80 αρχαίοι δρόμοι. Μια σύγκριση με τον Πειραιά, που ξέρουμε ότι ήταν έργο του Ιπποδάμου, δείχνει την ύπαρξη του ίδιου συστήματος στις δύο πόλεις και επιβεβαιώνει τη μαρτυρία των αρχαίων πηγών.

Αλλά οι έρευνες και διαπιστώσεις γύρω από την οργάνωση της πόλης της Ρόδου και τα κυριότερα σημεία ενδιαφέροντος της συνεχίζονται ακόμη. Δεν θα αναφερθώ εδώ στο υδρευτικό και αποχετευτικό σύστημα, στα οποία οι Ρόδιοι είχαν δώσει θαυμαστά δείγματα οργάνωσης και τεχνικής τελειότητας. Κλείνοντας με το θέμα του ρυμοτομικού θα ήθελα να δώσω μια απεικόνιση της επισήμανσης, σε σχετικά πρόσφατη ανασκαφή, της διασταύρωσης δύο οδών της αρχαίας πόλης. Φαίνεται και ένας αποχετευτικός αγωγός, που ακολουθεί καμπύλη πορεία στη μετάβαση από τη μία οδό στην άλλη. Θα ήθελα εδώ να τονίσω ότι τα τελευταία χρόνια, πολύ αρχαιολογικό υλικό απέδωσαν, παρά τον αποσπασματικό χαρακτήρα τους και την ιδιαίτερη ταχύτητα με την οποία πρέπει να εκτελούνται, οι έρευνες που έγιναν με αφορμή δημόσια και δημοτικά έργα σε δρόμους, προπάντων κατά την κατασκευή του μεγάλου αποχετευτικού δικτύου που δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη, τόσο στον τομέα της αρχαίας πόλης όσο και των νεκροπόλεων, με ενδιαφέροντα πολλές φορές κινητά ευρήματα.

Επισημαίνοντας παρακάτω συνοπτικά τα δημόσια οικοδομήματα και ιερά που έχουν αποκαλυφθεί σταδιακά στην πόλη της Ρόδου στη μεταπολεμική περίοδο και στο πρώτο μέρος της περιόδου που κυρίως διαπραγματεύομαι, θα επιμείνω περισσότερο στις πιο πρόσφατες διαπιστώσεις και τα σχετικά ευρήματα. Στην πόλη επισημάνθηκαν και εν μέρει αποκαλύφθηκαν - γιατί τα ευρήματα ανήκουν στο περιβάλλον ενός ζωντανού κατοικημένου χώρου και οι διαπιστώσεις, από σωστικές ανασκαφές κυρίως

σε οικόπεδα, έχουν κατ'ανάγκη αποσπασματικό χαρακτήρα – από Β. προς Ν. το ιερό της Δήμητρας και ένα ακόμη αταύτιστο ιερό στα Ν. Δ. του προηγούμενου.

Στη δυτική πλευρά της πόλης, κοντά στην ακρόπολη, ένας ιερός ή δημόσιος χώρος πάνω στη γνωστή οδό Ρ27, όπου βρέθηκε σειρά ενεπίγραφων βάθρων ανδριάντων προσώπων που είχαν διατελέσει ιερείς του Ηλίου. Η πιθανή σχέση του χώρου αυτού με το περίφημο και γνωστό από τις πηγές ιερό του Ηλίου, δεν έχει διευκρινισθεί ακόμη. Εξακολουθεί να υποστήρίζεται και η άποψη ότι το μεγάλο ιερό του Ηλίου βρισκόταν στη θέση του Ανακτόρου των Μ. Μαγίστρων (Καστέλλο). Ένα άλλο πολύ σημαντικό ιερό, που έχει επισημανθεί και ερευνηθεί σταδιακά και που η ανασκαφή του ολοκληρώθηκε σχετικά πρόσφατα έχει όψη σε κεντρική οδό, στην Ρ15, που οδηγούσε με κατεύθυνση από τα ανατολικά, από τα λιμάνια, προς τα δυτικά, στην ακρόπολη. Το ιερό αυτό έχει ταυτισθεί τελευταία με ένα πάνθεον, ιερό των θεών πάντων. Στην πρώτη περίοδο της ζωής του, δηλ. στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., ανήκουν δύο μεγάλοι χυτευτικοί λάκκοι για την κατασκευή κολοσσίων αγαλμάτων που βρέθηκαν και έχουν διατηρηθεί επιτόπου³ (εικ. 5). Το εύρημα αυτό αποτελεί μια ευτυχή ανακάλυψη, που συνδέεται με τη φήμη των Ροδίων ως κατ'έξοχην χαλκοπλαστών και με την ιστορία του περίφημου Κολοσσού.

Την Εφορεία απασχόλησε κατά τα τελευταία χρόνια και το μεγάλο Γυμνάσιο της πόλης, περίφημο στην αρχαιότητα για τα έργα τέχνης που το κοσμούσαν, μέρος ενός αθλητικού συγκροτήματος μαζί με το Στάδιο, πάνω από το οποίο δέσποζε ο μεγάλος ναός του Πυθίου Απόλλωνος, που μια εντελώς πρόσφατη θεωρία προσπαθεί να συνδέσει και με το Ήλιο (εικ. 4). Σε συνάφεια με το Γυμνάσιο βρισκόταν η προ πολλού γνωστή από επιγραφές Βιβλιοθήκη, με την οποία έχει σχέση και μια νέα επιγραφή, που προστίθεται σ'αυτές που είχαν βρεθεί προπολεμικά. Κατά τη διάρκεια εργασιών κατασκευής χώρων εξυπηρέτησης και κυλικείου για τον αρχαιολογικό χώρο του Σταδίου, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν κατά ένα μέρος υδρευτικές εγκαταστάσεις που σχετίζονται επίσης με το Γυμνάσιο, όπως και μια ελληνιστικών χρόνων αγωνιστική επιγραφή πάνω σε ασπίδα από λάρτιο λίθο. Ένα ενδιαφέρον συμπέρασμα της ανασκαφής είναι και ότι η οδός Ρ15, την οποία σήμερα συνεχίζει εν μέρει η οδός Διαγοριδών, δεν συνεχίζόταν έως το ύψος της ανασκαφής, και δυτικότερα, παισιώνοντας από βορρά τον αγωνιστικό χώρο και το ιερό του Απόλλωνος, όπως πιστευόταν έως τώρα.

Ένα δεύτερο Γυμνάσιο (πιθανώς των παιδών) έχει εντοπισθεί στην κάτω πόλη, κοντά στο νότιο άκρο της. Η περίπτωση του εντοπισμού και της σχεδιαστικής αποκατάστασης αυτού του μνημείου είναι χαρακτηριστική για το πως σωστικές ανασκαφές που έγιναν σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα και απέχουν μεταξύ τους μερικές φορές για δεκαετίες, μπορούν να οδηγήσουν στη σταδιακή συμπλήρωση ολόκληρων μνημειακών συνόλων μέσα σε μια κατοικημένη πόλη. Η πιο σημαντική σε έκταση και σπουδαιότητα έρευνα έγινε το 1989 κοντά στη Ν.Α. γωνία του μνημείου, που πλαισιωνόταν από τα Α. από την οδό Ρ32, πλατεία πλ. 10,50 μ., η οποία οδηγούσε από τα βόρεια, από το Μεγάλο Λιμένα, στη νότια έξοδο της πόλης, κοντά στη σημερινή οδό Λίνδου, και βρίσκεται περίπου στην πορεία της επίσης σημαντικής νεώτερης οδού Αγ. Αναστασίας. Ο εκτεταμένος χώρος της ανασκαφής που αναφέραμε

³ Ch. Kantzia – G. Zimmer, *Rhodische Kolosse*, AA 1989, 497 κ.ε.

προηγουμένως διατηρήθηκε σε υπόγειο (εικ. 6), στα πλαίσια της πολιτικής της Εφορείας για διατήρηση αρχαιολογικών ευρημάτων σε υπόγειους χώρους. Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο σε σχέση και με ευρύτερες πρόσφατες απόψεις για την πολεοδομική ιστορία της αρχαίας Ρόδου είναι η πιθανή σύνδεση αυτού του μνημείου και με το Πτολεμαίον – δεν έχει σχέση με το λεγόμενο τάφο «των Πτολεμαίων» που βρίσκεται στο Ροδίι – τετράπλευρο τέμενος πλευράς ενός αρχαίου σταδίου, που σύμφωνα με το Διόδωρο είχαν ανεγείρει οι Ρόδιοι για να τιμήσουν τον Πτολεμαίο Σωτήρα μετά την επιτυχή απόκρουση της πολιορκίας του 305–304 π.Χ⁴. Σύμφωνα πάντοτε με τις ίδιες απόψεις, το μνημείο χωροθετήθηκε και κατασκευάστηκε σε ένα χώρο, που έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ., ενώ είχε προβλεφθεί να συμπεριληφθεί στα όρια μελλοντικής επέκτασης της πόλης, είχε παραμείνει έως τότε ελεύθερος από κτίσματα και εκτός κλασσικού τείχους. Πιθανά λείψανα του κλασσικού τείχους, που είχε αναζητηθεί και στο παρελθόν, χωρίς όμως βέβαια αποτελέσματα, θεωρούνται σήμερα ένας τοίχος που διέσχιζε λοξά το κέντρο της πόλης (οικ. Φραγκεσκάκη), χωρίς να παίρνει υπόψη του τους άξονες του ρυμοτομικού της αρχαίας πόλης και ένα ακόμη κομμάτι τείχους μαζί με ένα τετράγωνο πύργο πλευράς 6 μ., που εντοπίστηκε και ερευνήθηκε στο οικόπεδο Ασπράκη-Μαραβέλια, μέσα στη μεσαιωνική πόλη⁵. Στο ίδιο οικόπεδο αποκαλύφθηκε τμήμα του μεταγενέστερου ελληνιστικού τείχους που περιέβαλλε το Μεγάλο Λιμένα και τμήμα ενός ύστερου (βυζαντινού) τείχους, που όριζε αρχικά τη μεσαιωνική πόλη από τα ανατολικά. Σύμφωνα λοιπόν με τα νέα δεδομένα και η ιπποτική πόλη στην τελευταία φάση της, όπως έχει σωθεί έως σήμερα, ενώ είναι πολύ μικρότερη από την αρχαία, ήταν σημαντικά μεγαλύτερη προς τα ανατολικά από τη βυζαντινή. Τα ισχυρά ελληνιστικά τείχη, που ήταν αντικείμενο θαυμασμού από τους αρχαίους, πρέπει να κατασκευάστηκαν στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ., μετά την πολιορκία του Δημητρίου, και οριοθετούσαν, σύμφωνα με τις νέες απόψεις, τη διευρυμένη πλέον πόλη. Αν και συστηματικά συλημένα για οικοδομικό υλικό κυρίως κατά την ιπποτική περίοδο, έχουν εντοπισθεί σε πολλά σημεία της πόλης, της οποίας ο περίβολος μπορεί πια να αποκατασκευασθεί με σημαντική ακρίβεια και είναι άξια του θαυμασμού των αρχαίων (εικ. 7–8).

Γύρω από το Γυμνάσιο – Πτολεμαίον οικοδομήθηκαν πολυτελείς οικίες με ανδρώνες και ψηφιδωτά δάπεδα με εικονιστικές παραστάσεις (εικ. 9). Ανάλογη πολυτέλεια χαρακτηρίζει και το αντίστοιχο τμήμα της νεκρόπολης στα νότια αμέσως έξω από το τείχος.

Σε νέα φάση μπήκε η ελληνιστική πόλη μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 227–226 π.Χ., που έγινε όμως αιτία να οικοδομηθεί με περισσότερη μεγαλοπρέπεια και πολυτέλεια. Τότε, από τον 2ο κυρίως αιώνα, οικοδομούνται μεγάλες ιδιωτικές οικίες, που ξεχωρίζουν μέσα στο σύνολο της πόλης. Τότε φαίνεται ότι κτίζεται για πρώτη φορά και το δυτικό τμήμα της πόλης, προς την ακρόπολη, η οποία όμως στον πυρήνα της παραμένει «πεδίων καί άλσων μεστή». Το πιο χαρακτηριστικό δείγμα μεγάλης οικιστικής μονάδας σ'αυτή την περιοχή είναι μια μεγάλων διαστάσεων – καταλαμβάνει μια ολόκληρη *insula* που περιβάλλεται από 4 αρχαίες οδούς – παλατιόσχημη οικία

⁴ Μ. Φιλήμονος – Β. Κοντορίνη, *Ant. Cl.* 58, 1989, 128 κ.ε.

⁵ Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου* (Αθήνα, 2004), 36–37, σχεδ. 10, πιν. 2, 3α.

των υστεροελληνιστικών – πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, που το δάπεδο του μεγάλου ανδρώνα της φέρει ψηφιδωτή διακόσμηση σπειρομαϊάνδρου που καταλήγει σε κεφαλές γρυπολεόντων⁶ (εικ. 10).

Ολοκληρώνουμε την περιγραφή των δημόσιων οικοδομημάτων και ιερών με μια ακόμη πολύ σημαντική ανακάλυψη των τελευταίων χρόνων, του ιερού του Ασκληπιού, γνωστού από την περιγραφή της μεγάλης πλήμμυρας του 316 π.Χ. και από μια επιγραφή που είχε βρεθεί παλαιότερα, το οποίο εντοπίστηκε με βεβαιότητα με βάση νέες επιγραφές και κτηριακά λείψανα στα Ν. Δ. της μεσαιωνικής πόλης. Του τμήματος του ιερού που έχει αποκαλυφθεί, η έρευνα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί σε όλη τη διατιθέμενη για ανασκαφή έκταση. Μεταξύ των επιγραφών που έχουν βρεθεί, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι υπογραφές καλλιτεχνών, όπως του πολύ γνωστού στο ροδιακό χώρο Πυθόκριτου από την Ελεύθερνα της Κρήτης, του Μαχάονος Λύσωνος Αθηναίου και του Βρύαξη, πιθανώς όχι του γνωστού καλλιτέχνη του 4ου αι. π.Χ. αλλά του μεταγενέστερου. Το ιερό φαίνεται ότι ήταν διατεταγμένο από Β. προς Ν. σε επάλληλα άνδηρα, που χαρακτηρίζουν γενικότερα τη μορφή της πόλης, γεγονός που της έδωσε το όνομα «θεατροειδής»⁷. Ένα άλλο αξιοπρόσεκτο γεγονός είναι ότι ιερά και δημόσια οικοδομήματα παρατηρούνται σε όλη την ευρύτερη πλατεία ζώνη που διασχίζει την πόλη από τα δυτικά προς τα ανατολικά, μεταξύ των σημαντικών οδών Ρ14 και 15, κάτι που δείχνει ένα χωροταξικό σχεδιασμό.

Αλλά και η γνώση της ρωμαϊκής φάσης της πόλης, εμφανής κυρίως στο κέντρο της, κάτω από τη μετέπειτα μεσαιωνική πόλη, γνωστή προηγουμένως κυρίως από ένα Τετράπυλο και τη ρωμαϊκή μετασκευή της οδού Ρ31, που οδηγούσε πιθανώς στην Αγορά, έχει αρχίσει να πλουτίζεται με ευρήματα όπως ένα μνημειακό τόξο που εντοπίστηκε στην προς τα νότια πορεία της ίδιας οδού και εντυπωσιακό μαρμάρινο αέτωμα (εικ. 11) που ανήκει πιθανώς σε πολυώροφο Νυμφαίο των αυτοκρατορικών χρόνων στην περιοχή της Αγοράς.

Από βιοτεχνικές εγκαταστάσεις η πιο σημαντική ανακάλυψη είναι του εργαστηρίου υαλουργίας, που η ύπαρξη του ήταν ήδη γνωστή από παλαιότερα, αλλά τελευταία ερευνήθηκε μέρος του στο νότιο τμήμα της πόλης, ανατολικά του ιστορικού Βενετοκλείου Γυμνασίου. Η Ρόδος φαίνεται ότι υπήρξε ένα ακμαίο κέντρο της ελληνιστικής προπάντων υαλουργίας.

Και έρχομαι στην τεράστια **νεκρόπολη**, που περιέβαλλε την πόλη στο χερσαίο τμήμα της από τα δυτικά προς τα ανατολικά, αμέσως έξω από τα ελληνιστικά τείχη. Επειδή αφιερώθηκε περισσότερος χρόνος στην πόλη, εξαιτίας της σπουδαιότητας των ευρημάτων και των νέων διαπιστώσεων και συμπερασμάτων, η αναφορά στις νεκρόπολεις, όπου διεξάγονται πάντα εντατικές έρευνες, θα είναι συντομότερη⁸.

Στα τελευταία χρόνια έγιναν και διεξάγονται ανασκαφές σε όλους τους τομείς της νεκρόπολης, στον **δυτικό**, που φθάνει έως την κοιλάδα Μακρύ Στενό, που

διασχίζεται σήμερα από την οδό Μιχ. Πετρίδη, συμπεριλαμβάνοντας και τους τάφους του Άη Γιάννη και όπου εκτός από τους παραπάνω τάφους ξεχωρίζει από τα παλιά ευρήματα τα ταφικό Μνημείο της Ασπίδας, από μια ανάγλυφη ασπίδα στην πρόσοψη του. Επίσης στον **κεντρικό τομέα**, που περιβάλλεται από τη μια μεριά από την κοιλάδα Μακρύ Στενό και από την άλλη από το ρεύμα (ποταμό) του Ροδινιού, που εκβάλλει στη θάλασσα στην περιοχή των νέων νεκροταφείων. Τέλος στον **ανατολικό τομέα**, ανατολικά του ποταμού, όπου περιλαμβάνεται η περιοχή Κορακό-νερο. Εδώ θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και την περιοχή που βρίσκεται ανατολικά – Ν. Α. του άρκου και του αρχαιολογικού χώρου του Ροδινιού, πέρα από την εθνική οδό Ρόδου-Λίνδου. Εκτός όμως από τους τρεις αυτούς τομείς, που περιέβαλλαν με τη στενότερη έννοια την πόλη, τάφοι και ταφικά μνημεία έχουν αποκαλυφθεί και στην ευρύτερη περιοχή, τόσο στα νοτιοανατολικά, στη λεωφόρο Καλλιθέας, στην περιοχή του ακρωτηρίου Βόδι και στα Κοσκινού, όσο και στα νότια, στο προάστιο Ασγούρου, έτσι ώστε στο σύνολό της η ροδιακή νεκρόπολη καταλαμβάνει μια έκταση χιλιομέτρων.

Στον κεντρικό τομέα περιλαμβάνουμε το ύψωμα Κιζιλ Τεπέ, σήμερα Αγία Τριάδα και Ανάληψη, περιοχή που έχει πυκνά οικοδομηθεί κατά την τελευταία εικοσαετία, αφού ανασκάφτηκαν εκατοντάδες τάφων και ταφικών συγκροτημάτων. Για όλες τις ανασκαφές υπάρχει ακριβής τεκμηρίωση, με ημερολόγια, σχέδια και φωτογραφίες. Έχει συνταχθεί επίσης και ενημερώνεται συνεχώς ένας γενικός τοπογραφικός χάρτης των νεκροπόλεων. Από τα πλούσια κινητά ευρήματα (εικ. 12–13) ένα μέρος έχει εκτεθεί στη μόνιμη έκθεση Ρόδος 2400 χρόνια, για την οποία θα ξαναμιλήσουμε παρακάτω. Ενώ εκκρεμεί η λεπτομερής γενική αξιοποίηση του τεράστιου υλικού, επιμέρους ανακοινώσεις σε Συνέδρια, μελέτες και δημοσιεύσεις, έχουν βοηθήσει σημαντικά μεταξύ άλλων και στη διαφώτιση του δύσκολου προβλήματος της χρονολόγησης της ελληνιστικής κεραμεικής. Στη νεκρόπολη ξεχωρίζουν για τη μνημειακότητα και σπουδαιότητά τους ορισμένα ταφικά μνημεία, που έγινε δυνατό και να εξαιρεθούν από τη δόμηση, ώστε να είναι πάντοτε προσιτά και επισκέψιμα για θέαση και μελέτη. Είναι το Μαυσωλείο με τις Καρυάτιδες (εικ. 14–15) και ιδιαίτερα ένα ταφικό συγκρότημα πλησιέστερα προς το λεγόμενο μνημειακό τάφο «των Πτολεμαίων», που βρίσκεται στο Ροδί. Το συγκρότημα (εικ. 16) διαμορφώνεται γύρω από μια ορθογώνια αυλή και παρουσιάζει περισσότερες φάσεις, που χρονολογούνται από το 1ο μισό του 2ου αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ. Στην πρώτη φάση η αυλή είχε περιστύλιο και τάφους μόνο στη νότια στενή πλευρά της. Αργότερα το περιστύλιο καθαιρέθηκε και κατασκευάστηκαν τάφοι και στις μακρές πλευρές. Σε ένα ταφικό ναΐσκο στη δυτική πλευρά βρέθηκε ανάγλυφο ήρωα –ιππέα, ενώ αξιοπρόσεκτη είναι και γυναικεία κεφαλή από τη νότια πλευρά του συγκροτήματος. Το μνημείο έχει αποτελέσει αντικείμενο πρόσφατης διδακτορικής διατριβής⁹. Η ανασκαφείας πιστεύει ότι μια σπηλαιώδης αίθουσα που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος ήταν αφιερωμένη στην ταφική λατρεία.

⁶ A. Dreliossi-Herakleidou, in W. Hoepfner und G. Brands (Hrsg.), Basileia (Mainz, 1996), 182 κ.ε.

⁷ I. X. Παπαχριστοδούλου, Ρόδος 2400 χρόνια, Πρακτικά Συνεδρίου, τόμος Α', (Αθήνα, 1999), 59 κ.ε., X. Φανταουτσάκη, ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ, Μελέτες στη μνήμη της Χ. Κάντζα (Αθήνα, 2004), 31 κ.ε.

⁸ P. M. Fraser, Rhodian Funerary Monuments (Oxford, 1977) 1 κ.ε., με χάρτη, I. Papachristodoulou, Archaeology in the Dodecanese, 204 κ.ε.

⁹ Β. Πατσιαδά, Μνημειώδες ταφικό συγκρότημα στη Ρόδο (διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα, 2001), ιδιαίτ. 66 κ.ε.

Αλλά σημαντικά ταφικά συγκροτήματα έχουν αποκαλυφθεί κατά μήκος των οδών πρώην Άννης Μαρίας και Λίνδου, στο καίριο αυτό σημείο της νεκρόπολης.

Στον ανατολικό τομέα, αμέσως μετά τη γνωστή ελληνιστική γέφυρα που διασχίζει το ποτάμι, βρέθηκαν εντελώς πρώιμοι τάφοι, που συνδέονται με την πρώτη κατοίκηση της νέας πόλης (οικ. Κυπριάδη). Πάνω και δυτικά από τον περιφραγμένο χώρο της νεκρόπολης του Κορακόνερου, που περιλαμβάνει και το γνωστό ανάγλυφο σε βράχο με παράσταση Ηφαίστου, έχει ανασκαφεί τα τελευταία χρόνια ολόκληρη σειρά οικοπέδων που χαρακτηρίζονται από ενδιαφέρουσες ταφικές κατασκευές και μεγάλο αριθμό από επιτύμβιες επιγραφές. Οι επιγραφές δια φωτίζουν πολλά στοιχεία σχετικά με την ιδιότητα και κοινωνική και πληθυσμιακή σύνθεση των νεκρών, με αντίστοιχες διαπιστώσεις για τη σύνθεση του ζωντανού πληθυσμού της πόλης της Ρόδου, που ήταν ανάμικτος από άτομα που προέρχονταν απ'όλο το νησί και τον ευρύτερο ροδιακό χώρο αλλά περιλάμβανε και μεγάλο αριθμό μετοίκων και δούλων.

Από ευρήματα της ευρύτερης περιοχής των νεκροπόλεων, αναφέρουμε από την περιοχή Βόδι ένα εξαιρετο προσυνοικιστικό αυστηρορυθμικό ανάγλυφο¹⁰ (εικ. 17) και ένα μεγάλο υστεροελληνιστικό ανάγλυφο.

Τελειώνουμε με κάποιες γενικώτερες παρατηρήσεις για τις νεκροπόλεις. Η μνημειώδης ταφική αρχιτεκτονική της Ρόδου χαρακτηρίζεται από μια εκλεκτική σύνθεση στοιχείων διαφόρων περιοχών του ελληνιστικού κόσμου, που ταιριάζει στο κοσμοπολίτικο πνεύμα και στον ανοιχτό ορίζοντα της κοινωνίας του νησιού¹¹. Μια τοπογραφική διαπίστωση είναι ότι τάφοι του 4ου αιώνα, δηλ. της πρώτης περιόδου της νέας πόλης, παρατηρούνται όχι μόνο κοντά και έξω από τα ελληνιστικά τείχη – ορισμένοι μάλιστα έχουν καταπατηθεί από το τείχος ή βρέθηκαν εσωτερικά από το τείχος, μια ενδιαφέρουσα διαπίστωση – αλλά και σε περιοχές μακριά από τα τείχη, πράγμα που υποδηλώνει ένα χωροταξικό σχεδιασμό αλλά συνδέεται και με τις κατά καιρούς αυξανόμενες διαπιστώσεις για κάποια μορφή προσυνοικιστικής κατοίκησης στο χώρο αυτό. Εδώ οφείλω να μνημονεύσω απλώς για τη σπουδαιότητά του ένα εντελώς πρόσφατο εύρημα από την περιοχή πάλι της οδού Λίνδου (Επτά Χουρμαδιές) – βρέθηκε κατά τη διάρκεια εκσκαφικών έργων στο κατάστρωμα της οδού. Πρόκειται για την ανεύρεση δύο τάφων του πρώιμου 6ου αι. π.Χ., δηλ. παλαιότερων κατά δύο σχεδόν αιώνες από τη χρονολογία της ίδρυσης της νέας πόλης. Βέβαια και σε παλιότερη ανασκαφή στην περιοχή του Λιμένα της Ακαντιάς είχαν βρεθεί προσυνοικιστικά ευρήματα – όχι όμως ταφικά – που ανεβαίνουν έως και την προϊστορική περίοδο.

Σε ό,τι αφορά στην πόλη της Ρόδου γενικώτερα, μια μεγάλη επιτυχία της Εφορείας, υπήρξε, στη συνέχεια των προσπαθειών και αγώνων των παλαιότερων, η διασφάλιση των δύο μεγάλων αρχαιολογικών ζωνών, της ακρόπολης (Μ. Σμιθ) και του Ροδινιού, χάρις στις οποίες παραμένει αδόμητη η κύρια μνημειακή ζώνη της αρχαίας πόλης και σημαντικό μέρος της νεκρόπολης, ενώ εξασφαλίζονται για τους κατοίκους της μείζονος σήμερα πόλης ελεύθεροι χώροι και χώροι αναψυχής και περιπάτου μέσα σε ένα ωραίο φυσικό περιβάλλον.

¹⁰ E. Kaninia, in I. Jenkins – G. B. Waywell, (επιμ.), *Sculptors and Sculpture of Caria and the Dodecanese* (London, 1997), 144 κ.ε.

¹¹ H. Lauter, *Archaeology in the Dodecanese*, 155 κ.ε.

Εγκαταλείποντας την πόλη της Ρόδου, ερχόμαστε στην **ύπαιθρο**, όπου εκτός από ευρήματα της 1ης χιλιετίας π.Χ. και των ρωμαϊκών χρόνων, έχουμε να αναφέρουμε και σημαντικές ανακαλύψεις που σχετίζονται με παλαιότερες εποχές, με τη νεολιθική περίοδο και την περίοδο του Χαλκού. Σύμφωνα με μια εύστοχη διαπίστωση, η ροδιακή προϊστορία έως πριν από μερικές δεκαετίες ήταν «ένα σπίτι χωρίς θεμέλια». Αυτό σήμερα, μετά τις επιφανειακές έρευνες και τις πρώτες στρωματογραφικές έρευνες που πραγματοποιήσε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ο τότε συνεργάτης της Εφορείας – σήμερα Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Αδαμάντιος Σάμψων σε σπήλαια, όπου για πρώτη φορά προέβαλε με σαφήνεια η νεολιθική περίοδος του νησιού, δεν ισχύει πια. Κατά την προηγούμενη δεκαετία, του 1960, είχαν προηγηθεί βέβαια οι επιφανειακές έρευνες των Hope Simpson και Lazenby στη Δωδεκάνησο. Ο ίδιος είχε τη δυνατότητα επίσης να διεξαγάγει ανάλογες έρευνες και σε άλλα νησιά της Δωδεκάνησου, από τις οποίες αναφέρουμε αυτές στη νησίδα Γιαλί της Νισύρου. Δεν ισχύει επίσης η παρακάτω διαπίστωση μετά την ανακάλυψη και έρευνα από τη συνάδελφο Τούλα Μαρκέτου τμήματος ενός οικισμού της πρώτης Εποχής του Χαλκού στη θέση Ασώματος Κρεμαστής. Με τις νεώτερες έρευνες της Ιαλυσού (Τριάντα), στις οποίες θα αναφερθούμε παρακάτω, μελετήθηκε επίσης για πρώτη φορά εκτενέστερα και η Μέση Εποχή του Χαλκού στη Ρόδο. Από την ίδια θέση (Τριάντα) γνωρίζουμε τώρα με σαφήνεια και τον οικισμό της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στη μεγαλύτερη έκτασή του.

Στον πρωτο-Χαλκό οικισμό του Ασώματος η ανασκαφή έδωσε μέχρι στιγμής τρία μεγαρόσχημα κτήρια, διαστάσεων 100 περ. μ² το καθένα. Τα ευρήματα κατατάσσουν πια τη Ρόδο μέσα στον κατάλογο των άλλων γνωστών κέντρων του προϊστορικού Αιγαίου και δείχνουν σχέσεις με την Τροία, την Πολιόχνη, τη Σάμο, την υπόλοιπη Ανατολία αλλά και με τις Κυκλάδες και την ηπειρωτική Ελλάδα¹² (εικ. 18–19).

Η **Ιαλυσός**, η μια από τις τρεις παλαιές πόλεις του νησιού, ερευνηθήκε αρχαιολογικά κυρίως από τους Ιταλούς στη διάρκεια του μεσοπολέμου, στην ακρόπολη της και στα νεκροταφεία της. Οι ίδιοι συνέχισαν και την ανασκαφή μυκηναϊκών τάφων που πρώτοι πραγματοποίησαν παλαιότερα οι Biliotti και Salzmann στα υψώματα Μόσκου Βουνάρα και Μακριά Βουνάρα. Αλλά και του οικισμού της ύστερης Εποχής του Χαλκού στην πεδιάδα οι πρώτες έρευνες ανάγονται στην περίοδο του μεσοπολέμου. Η εντατική απασχόληση της Εφορείας στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες με την πόλη της Ρόδου και η έλλειψη σοβαρής οικοδομικής δραστηριότητας στην περιοχή της Ιαλυσού υπήρξαν αιτία να μη συνεχισθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα οι παλαιότερες έρευνες. Η έναρξη έντονης οικοδόμησης στην περιοχή στα μέσα της δεκαετίας του 1970 και η εδώ παρουσία για ένα διάστημα του μετέπειτα Καθηγητή κ. Ντούμα, ειδικού σε θέματα προϊστορίας, ο οποίος βοήθησε τους αρχαιολόγους της Εφορείας στα πρώτα βήματα των νέων ερευνών, έδωσαν την πρώτη ώθηση για μια έντονη ανασκαφική δραστηριότητα στην περιοχή, έως και σήμερα, που είχε ως αποτέλεσμα να κερδηθεί επιστημονικά και να περιφρουρηθεί ένα από τα σημαντικότερα κέντρα του Αιγαίου στη μινωϊκή και μυκηναϊκή περίοδο. Σήμερα γνωρίζουμε ότι η πόλη

¹² Τ. Μαρκέτου, Ασώματος Ρόδου, στο Χρ. Γ. Ντούμας – V. La Rosa (επιμ.), *Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο* (Αθήνα, 1999), 395 κ.ε.

της υστερομινωϊκής περιόδου, που εμφανίζεται ως συνέχεια της μεσοχαλκής κατοίκησης, είχε μια έκταση 17,50 εκταρίων περίπου στην εποχή της μεγαλύτερης ακμής της και εκτεινόταν από τη θάλασσα, που πρέπει να βρισκόταν τότε αρκετές εκατοντάδες μέτρα νοτιότερα από τη σημερινή ακτογραμμή, έως αρκετές επίσης εκατοντάδες μέτρα νοτιότερα από τη λεωφόρο Ρόδου – Κρεμαστής – αεροδρομίου. Δεν υπάρχει εδώ η δυνατότητα για μια λεπτομερή έκθεση των αποτελεσμάτων αυτής της τόσο σημαντικής έρευνας, πράγμα που έχει γίνει από τους ίδιους τους ανασκαφείς σε διάφορες ευκαιρίες και με δημοσιεύσεις¹³. Οφείλει να τονισθεί και πάλι η σπουδαιότητα της σε σχέση με τη στρωματογραφία της περιόδου και το στρώμα της ηφαιστειακής τέφρας που έχει εντοπισθεί σε διάφορα σημεία του οικισμού και πιστεύεται ότι σχετίζεται με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Η συμβολή της ανασκαφής αυτής όπως και εκείνης στα Σεράγια της Κω για το επιχειρούμενο τελευταίο ανέβασμα της χρονολογίας της έκρηξης υπήρξε αποφασιστική. Η πόλη παρουσιάζει έντονη μινωϊκή επίδραση και αυτό είναι φανερό σε διάφορα στοιχεία, όπως το πολεοδομικό σχέδιο και το οδικό δίκτυο, η τοιχοδομία, η παρουσία πολυθύρων και λειψάνων τοιχογραφιών, καθώς και λατρευτικών ειδωλίων μινωϊκού τύπου (εικ. 20–22). Έχουν ανασκαφεί επίσης στο βόρειο άκρο του οικισμού, κοντά στην τότε παραλία, λείψανα νεκροταφείου της ΥΜ ΙΑ περιόδου, με 44 πρόχειρες κατά το μεγαλύτερο μέρος ταφές μέσα στην άμμο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε μια ταφή αλόγου ανάμεσα στους ανθρώπινους σκελετούς. Θα πρέπει επίσης να τονίσουμε ότι ο οικισμός αυτός στην υστερώτερη φάση του και έως ότου όταν εγκαταλειφθεί οριστικά παρουσιάζει πλέον μυκηναϊκό χαρακτήρα και είναι πιο περιορισμένος σε έκταση σε σχέση με τον υστερομινωϊκό.

Πολλά σημαντικά ευρήματα παρουσίασαν οι έρευνες των τελευταίων ετών και στο χώρο της γεωμετρικής – αρχαϊκής και ελληνιστικής Ιαλυσού, που βρισκόταν σε άλλη θέση. Στις ανατολικές παρυφές όμως του μινωϊκού-μυκηναϊκού οικισμού αποκαλύφθηκαν στοιχεία για μια υστεροαρχαϊκή λατρεία του μυθικού Κερκάφου, που ήταν κατά τη μυθολογία ένας από τους επτά γιους του Ήλιου και πατέρας των τριών μυθικών οικιστών των ρωδιακών πόλεων, του Ιαλύσου, του Λίνδου και του Καμρίου. Πριν εγκαταλείψουμε την Ιαλυσό, οφείλουμε ανάμεσα στους πολλούς και αξιόλογους συναδέλφους που εργάστηκαν στην περιοχή, να μνημονεύσουμε, επειδή και δεν βρίσκεται πια ανάμεσά μας, την πρόωρα χαμένη νεαρή συνάδελφο Άννα Γρηγοριάδου, για την πολύτιμη και ουσιαστική συμβολή της στις σχετικές έρευνες.

Νοτιότερα της Ιαλυσού, μέρος της Ιαλυσίας χώρας και κοντά στα όρια της με την Καμιρίδα ήταν η θέση του σπουδαίου, όπως συνάγεται κυρίως από επιγραφές, ιερού του Ερεθιμίου Απόλλωνος. Μετά τις ιταλικές ανασκαφές, ξεκίνησε εδώ από το 1989 μια ανασκαφή συνεργασίας με το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, με επικεφαλής την Καθηγήτρια Λίλα Μαραγκού. Δεν θα αναφερθώ εδώ με λεπτομέρειες σ' αυτές τις έρευνες, γιατί αυτό έχει γίνει από κοινού με την κ. Μαραγκού σε άλλες ευκαιρίες. Οι έρευνες εντοπίστηκαν, εκτός από τον ναό (εικ. 23) που είχαν ανασκάψει οι Ιταλοί και στην ευρύτερη περιοχή του Θεάτρου, που είχε επίσης ανασκαφεί παλαιότερα.

¹³ βλ. T. Marketou, Excavations at Trianda (Ialysos), Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti (s. IX, vol. IX, fasc. 1 (Roma, 1998), 39 κ.ε.

Περιορίζομαι μόνο στην πολύ σύντομη παρουσίαση ενός πρόσφατου ευρήματος, ενός επιμήκους στωϊκού πιθανώτατα υστεροελληνιστικού οικοδομήματος, που αποκαλύπτεται στην περιοχή του Θεάτρου (εικ. 24).

Από άλλες πρόσφατες έρευνες στη ρωδιακή ύπαιθρο, θα ήθελα σύντομα να μνημονεύσω νέα σημαντικά μυκηναϊκά ευρήματα στην τόσο πλούσια σε μυκηναϊκά νεκροταφεία Ρόδο, γνωστά από παλιότερες έρευνες. Τα νέα ευρήματα προέρχονται από την ανατολική Ρόδο, από τη Λινδία, με κυριώτερο το νέο νεκροταφείο της Πυλώνας κοντά στη Λίνδο, με πολλά αξιόλογα κινητά ευρήματα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει αναμφίβολα το ρυτό με παράσταση «πότνιου θηρών» (εικ. 25).

Από τα άλλα νησιά της Δωδεκανήσου η Κως¹⁴ υπήρξε αναμφίβολα το σπουδαιότερο και επιπλέον είχε την τύχη να ανασκάπτεται συστηματικά από τις αρχές του 20ου αιώνα, ώστε ο αρχαιολογικός της πλούτος να έρθει σε μεγάλη κλίμακα στην επιφάνεια και να έχει αναδειχθεί όσο σε σπάνιες περιπτώσεις ανάμεσα στα νησιά του Αιγαίου. Συγγενής με τη Ρόδο, διατήρησε πάντα στενές σχέσεις μαζί της, χωρίς όμως να αποτελέσουν ποτέ ένα ενιαίο πολιτειακό οργανισμό. Αντίθετα, με τη γειτονική Κάλυμνο ενώθηκε στα τέλη του 3ου αι. π. Χ. με τη λεγόμενη «ομοπολιτεία». Η Κως υπήρξε περίφημη στην αρχαιότητα και σε όλους τους μετέπειτα αιώνες για τον Ιπποκράτη και την Ιατρική της Σχολή, ενώ το Ασκληπιείο ήταν ένα από τα μεγαλύτερα θρησκευτικά και ιατρικά κέντρα του αρχαίου κόσμου από τον 4ο αι. π. Χ. και έπειτα.

Η πρωτεύουσα, που βρίσκεται στην ίδια θέση έως σήμερα στο βόρειο άκρο του νησιού, ιδρύθηκε, σύμφωνα με τον Διόδωρο με συνοικισμό το 366 π. Χ. και ήταν κατά τον Στράβωνα «κάλλιστα πασών συνφικισμένη καὶ ιδέσθαι τοῖς καταπλέουσιν ἡδίστη».

Δεν μπορούμε εδώ να μπούμε σε λεπτομέρειες πάνω στο μεγαλύτερο ίσως ιστορικό και αρχαιολογικό πρόβλημα του νησιού, αυτό δηλ. της Κω Μεροπίδος, όπως ονομαζόταν παλαιότερα η θέση της νέας κατά το Διόδωρο πρωτεύουσας, και σε αντιδιαστολή με την Κω Αστυπάλαια, που τοποθετείται συνήθως στο νότιο άκρο του νησιού, κοντά στο σημερινό χωριό Κέφαλος και στη θέση του μεταγενέστερου αρχαίου δήμου του Ισθμού. Οι ανασκαφές των τελευταίων ετών έδωσαν νέα στοιχεία για την Κω Μεροπίδα. Ήταν ένα βασικό πρόβλημα έρευνας για την πρόωρα επίσης χαμένη συνάδελφο Χάρη Κάντζια, που συνέδεσε άρρηκτα τη ζωή της με την αρχαιολογία της Ρόδου και της Δωδεκανήσου, αλλά ιδιαίτερα με την Κω, όπου βρέθηκε σε όλη την περίοδο της μεγάλης ανοικοδόμησης μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970, αφήνοντας πίσω με τη δραστηριότητα και τους αγώνες της ανεξάλειπτα τα ίχνη του περάσματός της. Η πρόωρη απώλεια της δεν της επέτρεψε δυστυχώς να αξιοποιήσει επιστημονικά στο βαθμό που θα έπρεπε και θα ήθελε τους καρπούς των κόπων της, έχει αφήσει όμως αξίους συνεχιστές στο έργο της.

Το Ασκληπιείο ανακάλυψε και ανέσκαψε, όπως είπαμε, ο R. Herzog, με τη βοήθεια και του αξιόλογου ντόπιου λογίου Ιάκωβου Ζαρράφτη. Ο Herzog έκανε έρευνες και στην πόλη της Κω. Η πόλη όμως ανασκάφτηκε κυρίως από τους Ιταλούς, ιδιαίτερα

¹⁴ S. Sherwin-White, Ancient Cos, (Göttingen, 1978), L. Laurenzi, EAA, τομ. II, (1959), 795 κ.ε. λ. Coo, L. Morricone, EAA, Supplemento (1970), 260, Ch. Kantzia, EAA, Secondo Supplemento, τομ. II (1994), 263 κ.ε. M. Livadiotti – G. Rocco (επιμ.), La presenza Italiana nel Dodecaneso (Catania, 1996), 77 κ.ε.

μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 1933, ο οποίος έδωσε την ευκαιρία για εκτεταμένες ανασκαφές και δημιουργία μεγάλων αρχαιολογικών χώρων, που έγιναν συγχρόνως και πνεύμονες πρασίνου μέσα στην πόλη.

Έρευνες που έγιναν μεταπολεμικά και ιδιαίτερα στα τελευταία περίπου 20 χρόνια έχουν πλουτίσει πολύ σημαντικά την ήδη και προηγούμενα πλούσια αρχαιολογική τεκμηρίωση για την πόλη της Κω.

Στο λόφο **Σεράγια**, όπου ο Morricone είχε ανασκάψει την μινωϊκή και μυκηναϊκή πόλη, πολλά νέα ευρήματα έδωσαν καινούργια στοιχεία για την Κω στην εποχή του Χαλκού. Η έρευνα έως το παρθένο έδαφος οδήγησε στη διαπίστωση ότι ο χώρος πρωτοκατοικήθηκε στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, στο τέλος της 3ης χιλιετίας. Ο οικισμός αυτής της περιόδου διαπιστώθηκε ότι ήταν οχυρωμένος. Ο οικισμός της ΥΜΙ περιόδου παρουσιάζει επίσης μινωϊκή επίδραση και πολλά κοινά με τον αντίστοιχο της Ιαλυσού, μεταξύ των οποίων και η παρουσία της γνωστής τέφρας. Ένα ιδιαίτερο τοπικό χαρακτηριστικό στην κεραμική είναι ο ρυθμός light on dark, που παρουσιάζει ομοιότητες με τον αντίστοιχο της γειτονικής Ιασού και της Μιλήτου. Στους μυκηναϊκούς τάφους που είχαν αποκαλυφθεί παλαιότερα στα περίχωρα της Κω έχουν προστεθεί πρόσφατα δύο μικρών σχετικά διαστάσεων θολωτοί τάφοι σε διαφορετικά σημεία (εικ. 26). Ο ένας γειτνιάζει με το μεταγενέστερο περίβολο του τείχους της δυτικής πλευράς της μετασυνοικιστικής πόλης (οικ. Λαγού-Θαλασσινού). Στα Σεράγια, πάνω από τη μυκηναϊκή πόλη βρέθηκαν σημαντικά λείψανα της ήδη γνωστής γεωμετρικής νεκρόπολης, με πλούσια ευρήματα, όπως και σε άλλα σημεία της περιοχής. Αλλά το σπουδαιότερο αποτέλεσμα των νεώτερων ερευνών σε ό,τι αφορά στην πρώιμη ιστορία της πόλης, είναι η γεφύρωση ενός χάσματος που υπήρχε στην έρευνα μεταξύ της γεωμετρικής περιόδου και του 5ου αι. π.Χ., με την αποκάλυψη μεταξύ άλλων του εκτεταμένου αρχαϊκού νεκροταφείου στη θέση Μαρμαρωτό, στα δυτικά της πόλης.

Σε ό,τι αφορά στην πόλη τη μεταγενέστερη του 366 π.Χ., το τείχος που την περιέβαλλε έχει ήδη διαπιστωθεί σε πολλά σημεία του. Από πρόσφατα ευρήματα, εκτός από αυτό που αναφέραμε και ορίζει το δυτικό πέρας της πόλης, πολύ σημαντική υπήρξε η επισημάνση του ανατολικού πέρατος, με την ανεύρεση (οικ. Χατζηγιακουμή-Γεροσταθόπουλου) τμήματος μηκ. 18 μ. του τείχους, πλ. 4,35 μ., με δύο όψεις και εσωτερικό γέμισμα.

Στο εσωτερικό της πόλης έχει αρχίσει να μελετάται με βάση και νέα ευρήματα το ρυμοτομικό της σύστημα, που περιλαμβάνει ευθείς δρόμους κάθετα τεμνόμενους μεταξύ τους και οικοδομικά τετράγωνα. Σε ό,τι αφορά δημόσια οικοδομήματα, εκτός από την παλαιότερη ανεύρεση, μεταγενέστερη της ιταλικής ανασκαφής και αναστήλωσης, της Β.Δ. γωνίας του Αρχαίου Δυτικού Γυμνασίου μαζί με το νότιο πέρας του Σταδίου και του δυτικού πέρατος του Γυμνασίου, δύο υπήρξαν οι σπουδαιότερες αρχαιολογικές ανασκαφές των τελευταίων ετών. Η μία αφορά το νότιο πέρας της Αγοράς, που είχαν παλαιότερα στο βόρειο πέρας της ανασκάψει οι Ιταλοί μέσα στην Ανασκαφή του Λιμένου. Εκτός από πολλά ενδιαφέροντα επιμέρους συμπεράσματα, φαίνεται να επιβεβαιώνεται η άποψη της Κάντζια, ότι η Αγορά εκτεινόταν περισσότερο προς τα νότια, φθάνοντας έως την αρχαία οδό που περνούσε μπροστά από την Αναστηλωμένη Ελληνιστική-Ρωμαϊκή Οικία.

Στο δυτικό τμήμα της πόλης (οικία Παπακωνσταντίνου-Πίτση) αποκαλύφθηκε στα δυτικά του Αρχαίου Σταδίου μέρος μνημειώδους πρώιμου ελληνιστικού οικοδομήματος πλ. 21 μ. και μήκους 32 μ., με πολύ ισχυρή τοιχοδομία από πυροπλίνθους, που πιστεύεται ότι ανήκει σε ένα ακόμη Γυμνάσιο της πόλης ή μια Παλαίστρα. Η συνολική θεώρηση όλων των γειτονικών δημόσιων οικοδομημάτων (Σταδίου και Γυμνασίου) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρξε ένας χωροταξικός σχεδιασμός.

Αξίζει τέλος να αναφερθούμε σύντομα στα ιερά που επισημάνθηκαν και ερευνήθηκαν τα τελευταία χρόνια στην περιοχή της πόλης. Στην αρχαϊκή περίοδο ανήκει ένα κτήριο που ερευνήθηκε στο λόφο των Σεραγιών (οικ. Γιουσέμογλου) και συνδέεται πιθανώτατα με πρώιμη λατρεία. Στο δυτικό τμήμα της πόλης επισημάνθηκε ένα ιερό της κλασικής περιόδου, με ένα ναό με κατ' εκτίμηση διαστάσεις 6 x 24 μ (εικ. 27).

Αλλά το εντυπωσιακότερο πρόσφατο εύρημα βρίσκεται ανατολικά της πόλης, στην περιοχή Ηρακλής, σε απόσταση 3 περ. χλμ. από το κέντρο της πόλης (Ξενοδοχείο Μπακάλογλου). Πρόκειται για ένα ιερό με λείψανα ναού της αρχαϊκής εποχής (εικ. 28), που παρουσιάζει και γεωμετρική φάση καθώς και συνέχεια στον 5ο αι. π.Χ., ενώ στο χώρο υπάρχουν και κτηριακά λείψανα της μυκηναϊκής περιόδου. Πολύ ενδιαφέροντα είναι και τα κινητά ευρήματα (αναθηματικά ειδώλια, αγγεία, μετάλλια αντικείμενα κ.α.) (εικ. 29). Έχουμε επομένως να κάνουμε με ένα ακόμη σημαντικό πρώιμο ιερό της Κω, που βρισκόταν εκτός του πυρήνα της Κω Μεροπίδος. Η ανασκαφή δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

Και τελειώνω με το νησί της Κω, με την αναφορά στο επιφανές ιερό του Απόλλωνος στην Αλάσαρνα (σημ. Καρδάμαινα), που η τύχη το έφερε να έρθει στο φως ανορθόδοξα, έπειτα από οικοδομικές εργασίες και εκτεταμένες καταστροφές. Η διάσωση και πρώτη έρευνά του ανήκει επίσης στο ενεργητικό της Χάρης Κάντζια. Δεν θα αναφέρω περισσότερα, γιατί την ανασκαφή του ιερού έχει αναλάβει εδώ και χρόνια και διεξάγει με επιτυχία ο Τομέας Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών¹⁵.

Στα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου η Εφορεία παρουσίασε με διάφορες αφορμές ανασκαφική δραστηριότητα στα τελευταία χρόνια. Ο χρόνος δεν επιτρέπει δυστυχώς να επεκταθούμε σ' αυτό τον τομέα, καθώς και σε άλλους σημαντικούς τομείς δραστηριότητας της Εφορείας, όπως τα Μουσεία και οι επανεκθέσεις, οι μόνιμες και οι περιοδικές εκθέσεις και τα έργα συντήρησης, ανάπλασης και διαμόρφωσης μνημείων και αρχαιολογικών χώρων, όπως και του καθορισμού και της περιφρούρησης των αρχαιολογικών ζωνών.

Η αρχαιολογία, οι αρχαιότητες και τα μνημεία υπήρξαν πάντοτε ένας τομέας προτεραιότητας στο νέο ελληνικό κράτος, γιατί αποτελούν απτά και ορατά στοιχεία της εθνικής μας παράδοσης και ταυτότητας. Αυτό παρά τις δυσκολίες που προέρχονταν από διάφορους παράγοντες, όπως λ.χ. η ανάγκη εναρμόνισης αυτής της προσπάθειας με τα προβλήματα και τις ανάγκες της σύγχρονης ζωής. Ανασταλτικός παράγοντας υπήρξε επίσης η έλλειψη επαρκών οικονομικών μέσων. Τα τελευταία χρόνια οι επιδοτήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από τις οποίες έχει ωφεληθεί και η Αρχαιολογία, έχουν βελτιώσει την κατάσταση και έχουν επιτρέψει να εκτελεστούν

¹⁵ Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Αλάσαρνα Ι (Αθήνα, 2004).

σημαντικά έργα, αν και πάντοτε παραμένει επιθυμητή μια μεγαλύτερη στήριξη αυτού του έργου από την πολιτεία και την κοινωνία.

Τελειώνοντας, θα ήθελα και από αυτό το βήμα να ευχαριστήσω όλους τους κατά καιρούς συνεργάτες μου για τη βοήθεια και συμπαράσταση στον αγώνα που από κοινού επιτελέσαμε και να ευχηθώ σε όσους έχουν παραλάβει τώρα τη σκυτάλη καλή συνέχεια σ' αυτό τον ευγενή αγώνα. Η πείρα τους, ο ζήλος τους και τα μέσα που διαθέτουν πιστεύω ότι εγγυώνται ένα ακόμη καλύτερο μέλλον.

Συντομογραφίες – Επιλεγμένη Βιβλιογραφία

Archaeology in the Dodecanese: S. Dietz – I. Papachristodoulou, (Hrsg.), Archaeology in the Dodecanese (Copenhagen, 1988).

EAA: Enciclopedia dell' Arte Antica, Roma, τομ. Ι κε, 1958 κ. ε.

Χρ. Καρούζος, Ρόδος (Αθήνα, 1973²).

Χρ. Παπαχριστοδούλου, Ιστορία της Ρόδου (Αθήνα, 1994², 1997).

Γρ. Κωνσταντινόπουλος, Αρχαία Ρόδος (Αθήνα, 1986).

C. Mee, Rhodes in the Bronze Age (Warminster, 1982).

M. Benzi, Rodi e la civiltà micenea (Roma, 1992).

Αδ. Σάμψων, Η νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα (Αθήνα, 1987).

I. Kondis, Zum antiken Stadtbauplan von Rhodos (AM 73, 1958, 146 κ. ε.).

W. Hoepfner – E. L. Schwandner, Haus und Stadt im Klassischen Griechenland (München – Berlin, 1994²).

R. M. Berthold, Rhodes in the Hellenistic Age (Ithaca – London, 1984).

H. Lauter, Die Architektur des Hellenismus (Darmstadt, 1986).

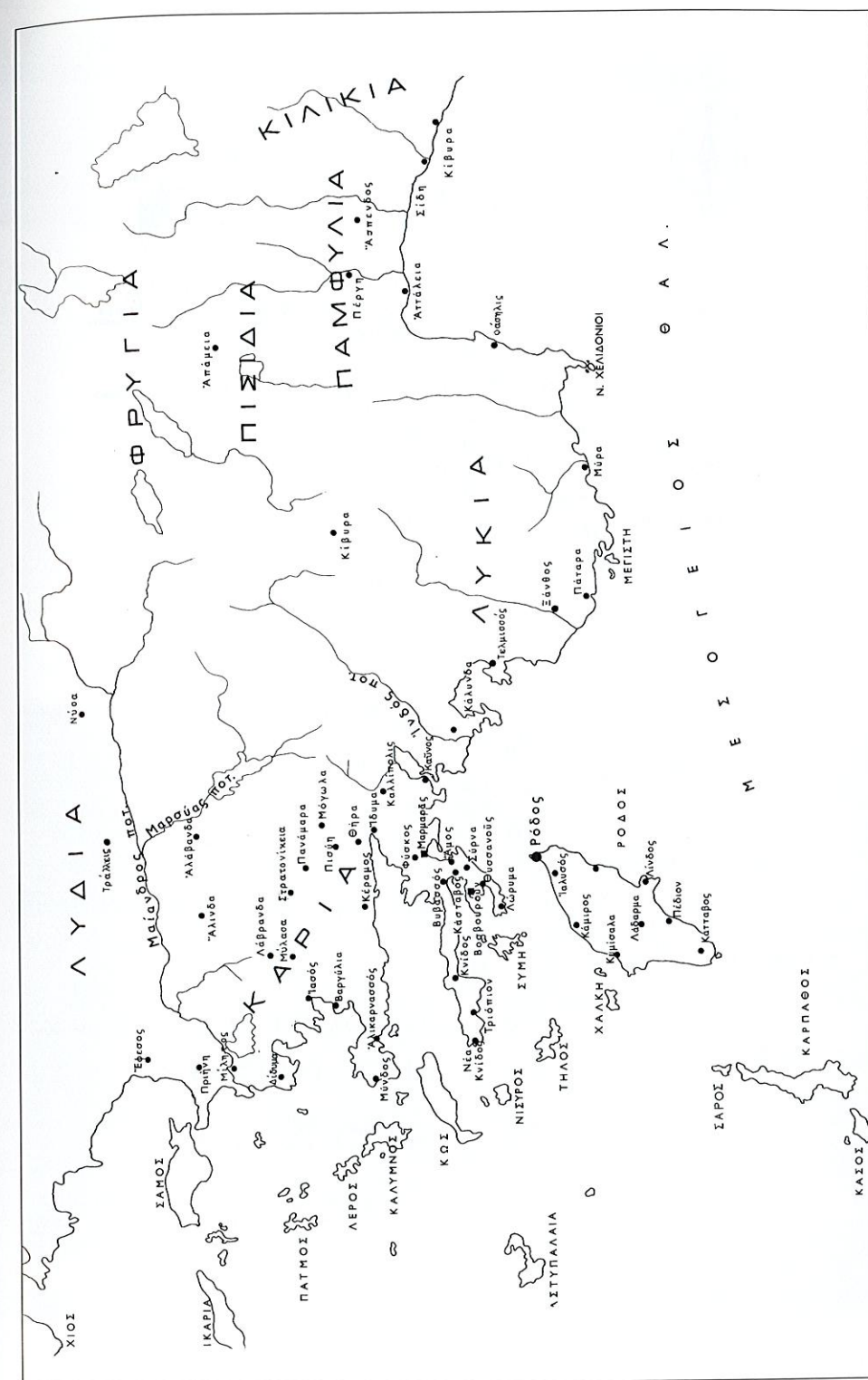
J. Fedak, Monumental Tombs of the Hellenistic Age (Toronto, 1990).

L. Laurenzi κ. α., EAA, τομ. VI (1965), 743 κ. ε. λ. Rodi, I. Papachristodoulou, EAA, Secondo Supplemento, τομ. IV (1996), 766 κ. ε. λ. Rodi, P. Moreno, Rodia Arte Ellenistica, σπ. 771 κ. ε.

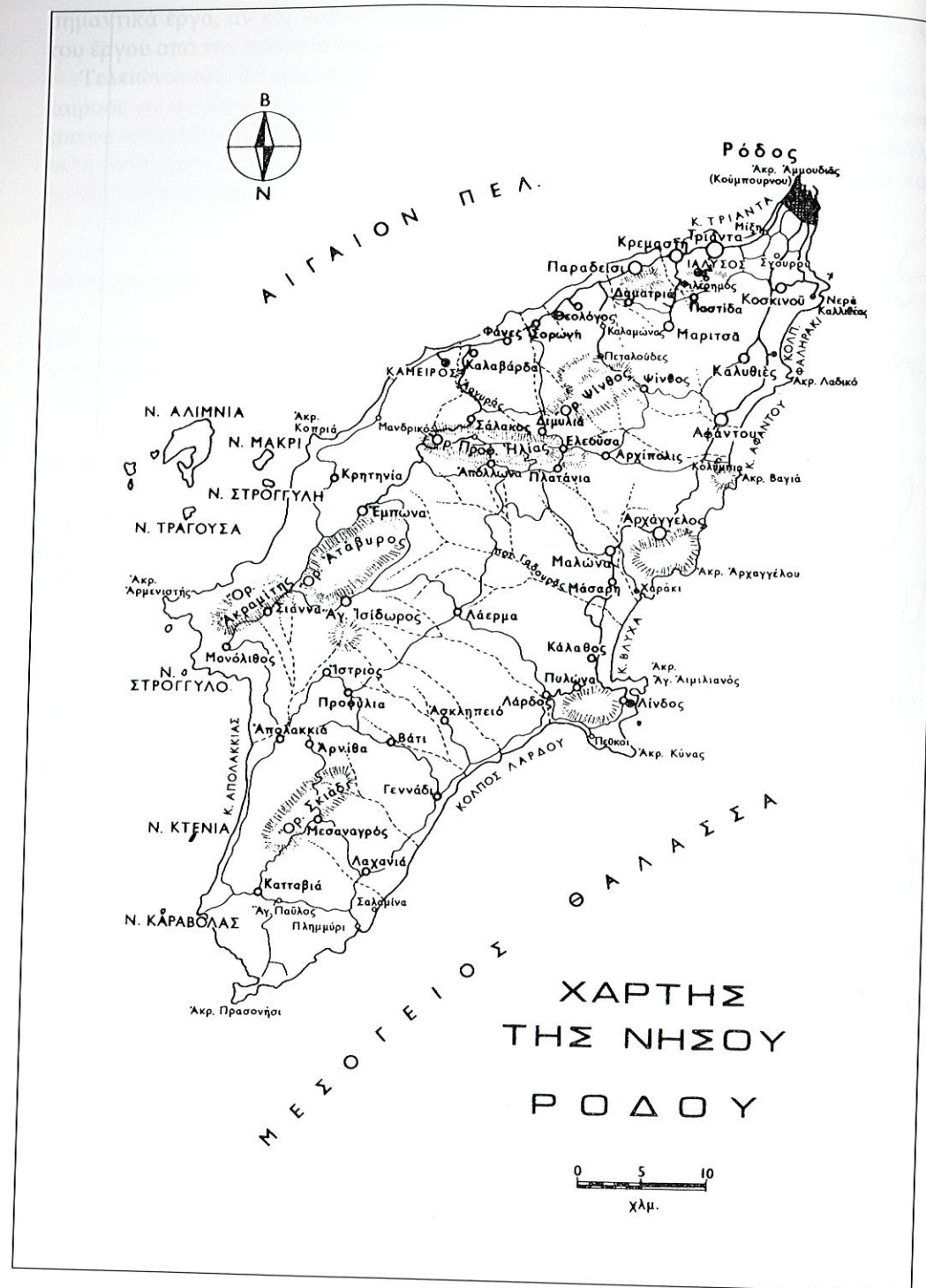
Kulturministerium – ΤΔΠΕΑΕ (εκδ.), Αναστηλωτικές εργασίες στην ακρόπολη της Λίνδου Ι (Αθήνα, 2002).

E. Kollias, The Medieval City of Rhodes and the Palace of the Grand Master (Αθήνα, 2005³).

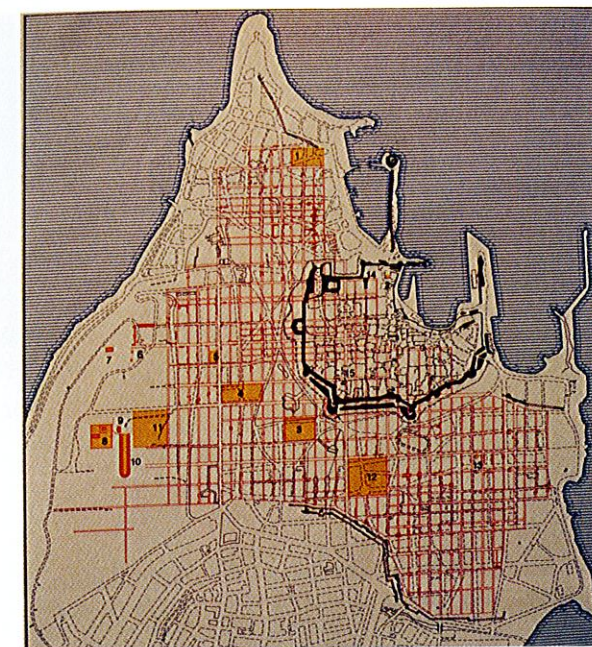
Βλ. επίσης Αρχαιολογικόν Δελτίον, Χρονικά, 1960 κ. ε., Π. Α. Ε., Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας, Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον, Δωδεκανησιακά Χρονικά.



Εικ. 1. Χάρτης της Δωδεκανήσου.
Abb. 1. Karte der Dodekanes.



Εικ. 2. Χάρτης της νήσου Ρόδου.
Abb. 2. Karte der Insel Rhodos.



Εικ. 3. Αρχαία πόλη της Ρόδου. Οδοί, δημόσια οικοδομήματα και ιερά.
Abb. 3. Die antike Stadt Rhodos. Straßen, öffentliche Bauten und Heiligtümer.



Εικ. 4. Αρχαία ακρόπολη της Ρόδου. Στάδιο, μικρό θέατρο και ναός του Απόλλωνος.
Abb. 4. Die antike Akropolis von Rhodos. Das Stadion, das kleine Theater und der Apollon-Tempel.



Εικ. 5. Χυτευτικός λάκκος για κολοσσικά χάλκινα αγάλματα.
Abb. 5. Grube zum Gießen kolossaler Bronzestatuen.



Εικ. 6. Ανασκαφή κοντά στη ΝΑ γωνία του δεύτερου Γυμνασίου (Πτολεμαίου).
Abb. 6. Ausgrabung an der südöstlichen Ecke des zweiten Gymnasiums (Ptolemaion?).



Εικ. 7. Πύργος της ελληνιστικής οχύρωσης της Ρόδου.
Abb. 7. Turm der hellenistischen Befestigung von Rhodos.



Εικ. 8. Τμήμα της νότιας ελληνιστικής οχύρωσης της Ρόδου με τείχος και προτείχισμα.
Abb. 8. Teil der südlichen hellenistischen Befestigung von Rhodos mit Mauer und Vormauer (Proteichisma).



Εικ. 9. Ψηφιδωτό δάπεδο πρώιμης ελληνιστικής περιόδου, με παράσταση Κενταύρου.
Abb. 9. Mosaikboden aus frühhellenistischer Zeit mit der Darstellung eines Kentauren.



Εικ. 10. Άποψη ανασκαφής μεγάλης οικίας της υστεροελληνιστικής-πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου στην περιοχή της ακρόπολης.
Abb. 10. Ausgrabung eines großen Wohnhauses aus späthellenistisch-frühromischer Zeit im Bereich der Akropolis.



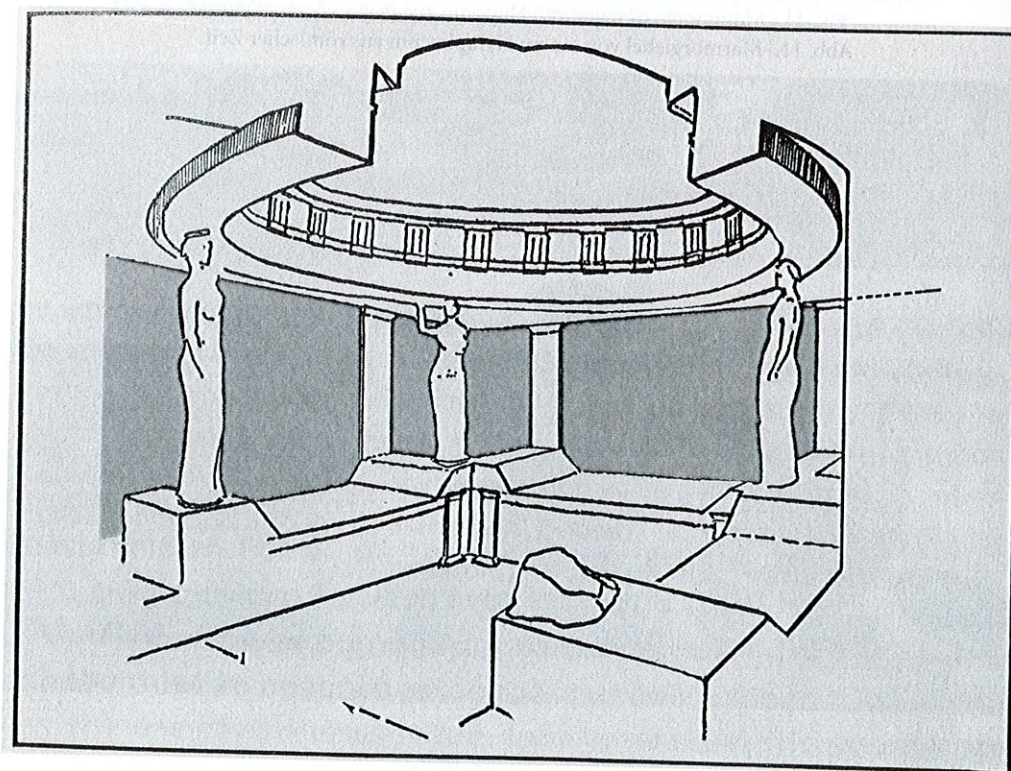
Εικ. 11. Μαρμαρινο αέτωμα από Νυμφαίο της ρωμαϊκής περιόδου.
Abb. 11. Marmorgiebel von einem Nymphaeum aus römischer Zeit.



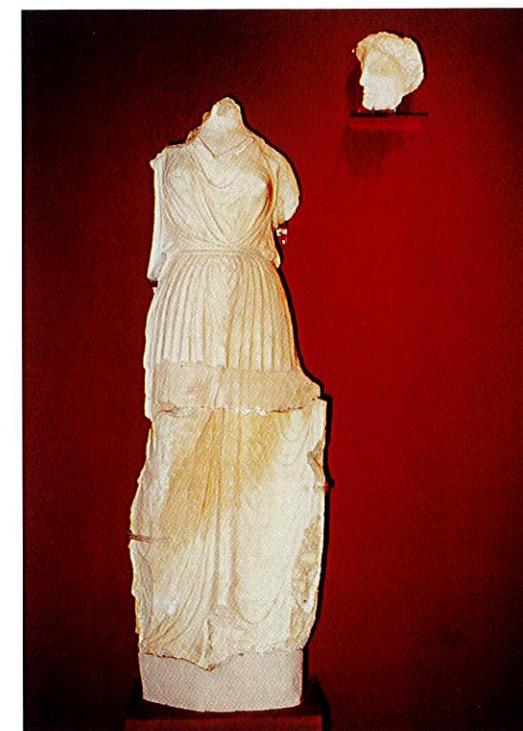
Εικ. 12. Επιλογή κεραμικής από τις ανασκαφές των νεκροπόλεων.
Abb. 12. Auswahl an Keramikfunden aus Nekropolengrabungen.



Εικ. 13. Χρυσό στεφάνι από τη νεκρόπολη της Ρόδου.
Abb. 13. Goldener Kranz aus der Nekropole von Rhodos.



Εικ. 14. Σχηματική αναπαράσταση του λεγόμενου Μουσουλίου των Καρυατίδων.
Abb. 14. Schematische Rekonstruktion des sogenannten Karyatiden-Mausoleums.



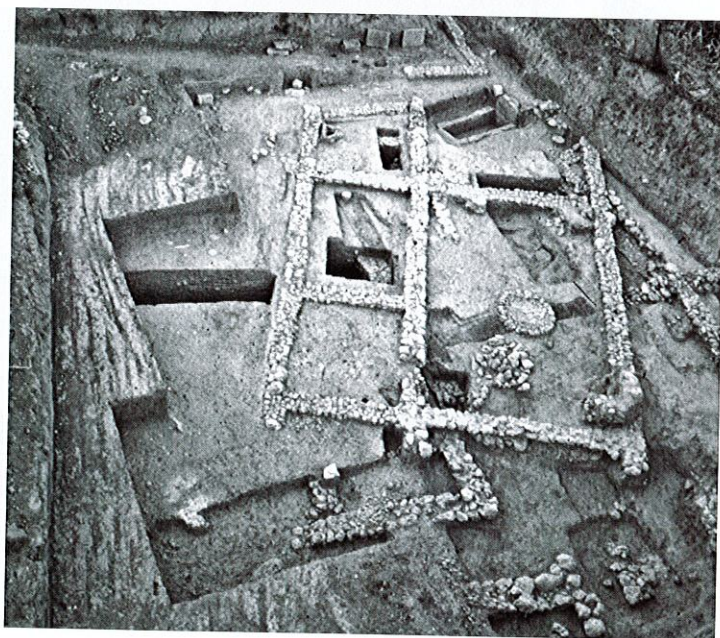
Εικ. 15. Αγαλμα Καρυάτιδος από το Μουσουλίου.
Abb. 15. Karyatiden-Statue aus dem Mausoleum.



Εικ. 16. Ελληνιστικό ταφικό μνημείο από την περιοχή του Ροδινιού.
Abb. 16. Hellenistisches Grabmal aus der Gegend von Rhodini.



Εικ. 17. Επιτύμβιο ανάγλυφο του αυστηρού ρυθμού από την περιοχή του ακρωτηρίου Βόδι (Καλλιθέας).
Abb. 17. Grabrelief im „strengen Stil“ aus der Gegend vom Kap Vodi (Kallithea).



Εικ. 18. Ασώματος Κρεμαστής. Κτίσματα της πρώιμης εποχής του Χαλκού (3η χιλιετία π. Χ.).
Abb 18. Asomatos bei Kremasti. Bauten der Frühbronzezeit (3. Jt. v. Chr.).



Εικ. 19. Ασώματος Κρεμαστής. Αγγείο με παράσταση ανθρώπινης μορφής.
Abb. 19. Asomatos bei Kremasti. Gefäß mit der Darstellung einer menschlichen Figur.



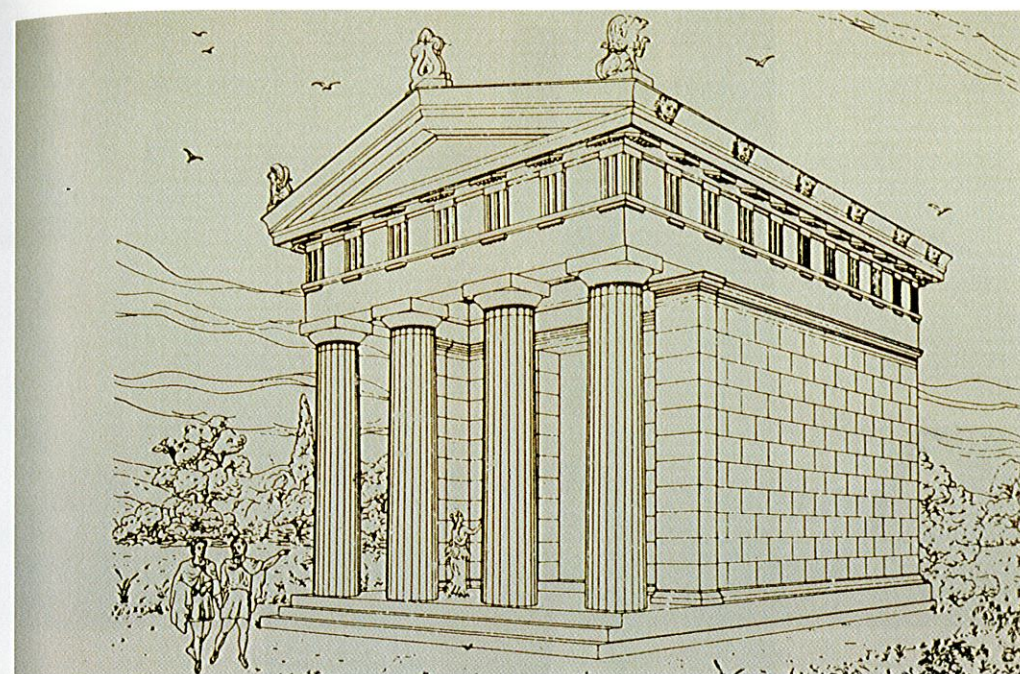
Εικ. 20. Μινωική Ιαλυσός (Τριάντα). Λείψανα κτισμάτων της Μέσης και Ύστερης εποχής του Χαλκού.
Abb. 20. Minoisches Ialysos (Trianda). Gebäude Reste, aus der mittleren und späten Bronzezeit.



Εικ. 21. Μινωική Ιαλυσός. Θραύσμα τοιχογραφίας με παράσταση ερυθρών κρίνων σε λευκό βάθος.
Abb. 21. Minoisches Ialysos. Wandmalereifragment mit der Darstellung roter Lilien vor weißem Hintergrund.



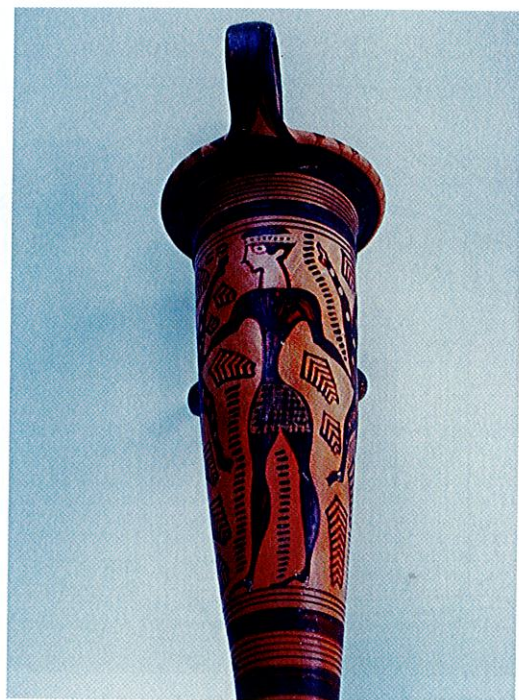
Εικ. 22. Μινωική Ιαλυσός. Χάλκινο λατρευτικό ειδώλιο κρητικού τύπου (Υστεροχαλκή ΙΑ περίοδος).
Abb. 22. Minoisches Ialysos. Bronzene Votivstatue kretischen Typs (Spätbronzezeit IA).



Εικ. 23. Ναός Ερεθιμίου Απόλλωνος (σχεδιαστική αναπαράσταση).
Abb. 23. Tempel des Apollon Erethimios (zeichnerische Rekonstruktion).



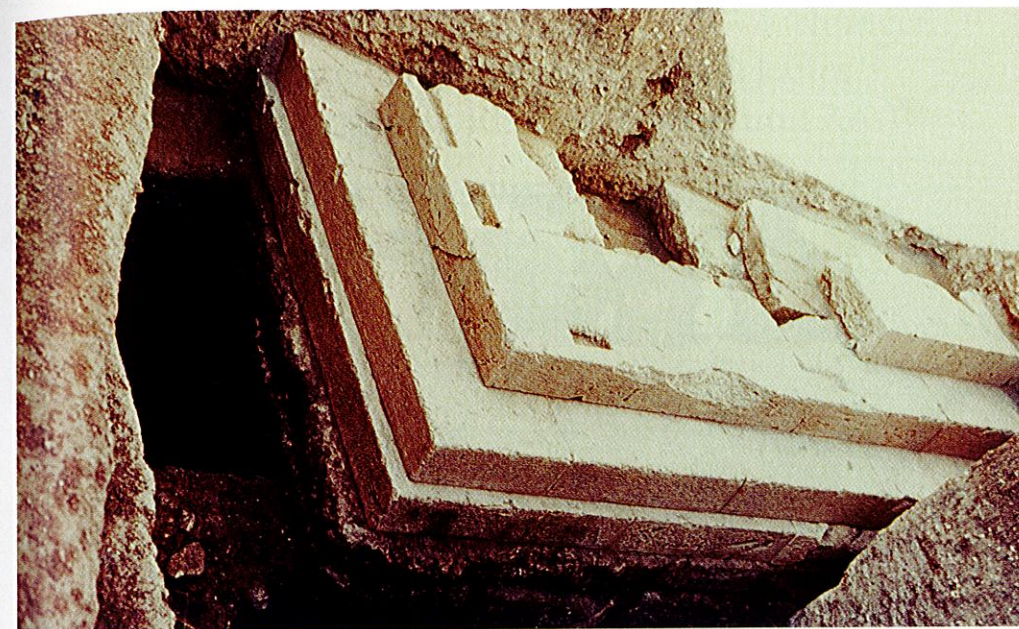
Εικ. 24. Ιερό Ερεθιμίου Απόλλωνος. Άποψη υστερελληνιστικού στωικού οικοδομήματος (:) στην περιοχή του θεάτρου.
Abb. 24. Heiligtum des Apollon Erethimios. Ansicht eines späthellenistischen Hallenbaus (?) in der Nähe des Theaters.



Εικ. 25. Μυκηναϊκό νεκροταφείο Πυλώνας (περιοχή Λίνδου). Ρυτό με παράσταση «πότνιου θηρών».
Abb. 25. Mykenischer Friedhof von Pylona (Nähe Lindos).
Rhyton mit der Darstellung eines *potnios theron* („Herrn der Tiere“).



Εικ. 26. Πόλη Κως (περίχωρα). Μικρός θολωτός μυκηναϊκός τάφος.
Abb. 26. Umgebung von Kos-Stadt. Kleines mykenisches Kuppelgrab.



Εικ. 27. Πόλη Κως. Γωνία ναού της κλασσικής περιόδου.
Abb. 27. Kos-Stadt. Ecke eines Tempels aus klassischer Zeit.



Εικ. 28. Κως. Περιοχή Ηρακλής. Λείψανα ναού της αρχαϊκής περιόδου.
Abb. 28. Kos, Gegend Herakles. Tempelreste aus archaischer Zeit.



Εικ. 29. Κως, Περιοχή Ηρακλής. Αναθήματα από το αρχαϊκό ιερό.
Abb. 29. Kos, Gegend Herakles. Weihgeschenke aus dem archaischen Heiligtum.

Archäologische Ausgrabungen und Forschungen der letzten 20 Jahre auf der Dodekanes (mit Schwerpunkt Rhodos, Ialysos und Kos)

Dr. Ioannis Papachristodoulou

Ich werde Ihnen in meinem Vortrag zuerst einen Abriss der Geschichte der Archäologie der Dodekanes-Inseln und der Forschungsgeschichte seit dem 19. Jh. geben. Danach folgt ein Bericht über die Tätigkeit des Archäologischen Dienstes, das heißt der Ephorie für prähistorische und klassische Altertümer auf den Dodekanes-Inseln während der letzten 25 Jahre. Auf die unmittelbar vergangenen fünf Jahre gehe ich dabei nur gelegentlich ein. Der Hauptakzent liegt auf den rund zwanzig Jahren bis zu meiner Pensionierung im Jahre 2000, in denen ich als Leiter der Ephorie für die Ausgrabungs- und Forschungstätigkeit auf den Inseln und für deren Koordinierung verantwortlich war und aufgrund meines Amtes einen Gesamtüberblick darüber hatte. Aber was ich berichten, ist auch das Ergebnis gemeinsamer Erfahrungen mit meinen wissenschaftlichen Mitarbeitern. Zwischenberichte sind als Gemeinschaftsarbeit Jahr für Jahr im Archäologikon Deltion erschienen, und Einzelthemen wurden und werden auch weiterhin von Mitarbeitern der Ephorie in Aufsätzen und Dissertationen im Zusammenhang untersucht und vorgelegt.

Außer Acht bleiben müssen in meinem Bericht naturgemäß die keineswegs gering zu schätzenden Bemühungen um die Konservierung und Erforschung der mittelalterlichen Denkmäler und anderweitige archäologische Projekte wie Universitätsgrabungen. Hervorheben möchte ich jedoch, dass der Archäologische Dienst den größten Anteil hat an dem, was in den letzten 55 Jahren auf den Inseln der Dodekanes in dieser Hinsicht geleistet wurde. Und erwähnen möchte ich bei dieser Gelegenheit auch den wichtigen Beitrag über die Stadt Rhodos von Wolfram Höpfner und seinen Mitarbeitern und ihre jahrelange, stets korrekte und kollegiale Zusammenarbeit mit älteren und neueren Mitarbeitern der Ephorie auf diesem Gebiet.

Der Name Dodekanes, Δωδεκάνησος (Abb. 1) ist aus den griechischen Wörtern für zwölf (dodeka) und Insel (nesos) gebildet und orientiert sich an den größten Inseln dieser Gruppe, zu der in Wirklichkeit noch einige kleinere Inseln und zahlreiche Felseilande gehören, die in dieser Zwölfzahl nicht inbegriffen sind. Historisch wurde dieser Name zu verschiedenen Zeiten unterschiedlich gebraucht. Für unsere Inseln wurde er erst nach 1830, nach der Gründung des modernen griechischen Staates verwendet. Diese Inseln, für die auch die Bezeichnung südliche Sporaden üblich war, sind zunächst aufgrund internationaler Abkommen außerhalb des neugebildeten griechischen Staates geblieben, obwohl die meisten von ihnen – mit Ausnahme von Rhodos und Kos – sich selbst befreit hatten. Sie blieben bis 1912 unter osmanischer Herrschaft, wurden im gleichen Jahr von Italien annektiert und blieben bis zu den Jahren 1943–1945 unter italienischer Besatzung. Der Name Dodekanes wurde nach 1912 besonders von

Drei Fragenkomplexe beschäftigen die Forschung zu dieser Statue:

1. Wo stand der Koloss?

Von den drei Möglichkeiten, die bislang angeführt wurden, im Heiligtum des Helios, innerhalb des Stadtgebiets und am Hafeneingang, plädiert Wolfram Hoepfner in seinem Beitrag für letzteres. Er führt dazu perspektivische, konstruktive und topographische Gründe an, meint er doch ein Fragment des antiken Fundaments am Molenkopf des Kriegshafens identifizieren zu können. Seine Argumentation erscheint stimmig und nachvollziehbar, auch wenn letzte Gewissheit erst weitere Grabungen und Funde geben können.

2. Welches Aussehen könnte die Statue gehabt haben?

Der Bedeutung des Kolosses entsprechend muss es bereits in der Antike verkleinerte Nachahmungen des Weltwunders gegeben haben, sozusagen Souvenirs, die den Ruhm der singulären Figur in alle Ecken der antiken Welt trugen. Durch Vergleich antiker Kleinbronzen, Gemmen und Münzen in Kombination mit konstruktiven Überlegungen, entwickelt Wolfram Hoepfner aufbauend auf dieser These von der bildmächtigen Wirksamkeit des rhodischen Riesen das Bild eines grüßenden, im Kontrapost stehenden Helios auf massivem Unterbau, was dem Gedanken einer hellenistischen Skenographie entsprechen würde.

3. Wie könnte eine derart große Bronzestatue gefertigt worden sein?

Da die antike Überlieferung zur Bronzegusstechnik dürftig ist, zumal für ein solch monumentales Werk, die handwerklichen Prozesse und Herausforderungen aber im Prinzip gleich bleiben, geht Wolfram Höpfner in seinen weiteren, hier nicht abgedruckten Forschungen, den Umweg über neuzeitliche, noch existierende Koloss-Konstruktionen: Herkules von Kassel-Wilhelmshöhe (1701), Bavaria in München (1850), Freiheitsstatue in New York (1884). Durch die Kombination von fachlichem Wissen von Ingenieuren und den Ergebnissen der Grabungen an neuen, 1974 gefundenen Bronzegusswerkstätten (wir drucken einen kurzen Bericht dazu von Gerhard Zimmer) kann Hoepfner schließlich auch einen Vorschlag für den Fertigungsprozess solch einer Riesenstatue von etwa 31,50 Meter Höhe und bis zu 200 Tonnen Gewicht machen. Seiner Meinung nach wurde der Rumpf schichtweise vor Ort in verlornener Form gegossen. Zur Stabilisierung der Figur bedurfte es einer inneren Steinsäule im Standbein, mehrerer Eisenstangen, sowie eines korbartigen Geflechts mit Querversteifungen, das dem Umriss der Statue folgt. Allein diese singuläre Leistung hätte den Grenzen überschreitenden Ruf der rhodischen Toreuten begründet, allein wir wissen aus verschiedensten antiken Überlieferungen, dass das metallverarbeitende Handwerk der Insel jahrhundertlang sozusagen internationalen Ruf genoss. Solange die Hypothesen Wolfram Hoepfners allerdings nicht durch Funde aus dem Hafenbecken vor Ort bestätigt werden, werden die Diskussionen um die Fragen von Herstellungstechnik und Standort nicht verstummen. Im Rahmen der Veranstaltung 2004 waren sie jedenfalls sehr lebhaft und anregend. Offen bleiben dabei Fragen der Finanzierung und die Art der Organisation und Durchführung der Errichtung eines so groß-dimensionierten Kunstwerks. Interessant wäre auch eine Untersuchung zur Mentalität und zum Selbstverständnis einer Polis, die sich zu solch einer Gemeinschaftsleistung aufschwingt. Dass derartige Großleistungen gemeinschaftsstiftend sein können, beweist jedenfalls die Beliebtheit der Koloss-Ikonographie im modernen Rhodos.

Η Ρόδος και ο θεός Ήλιος

Πρόλογος και εισαγωγή στην εισήγηση του καθηγητή W. Höpfner
του Bernhard Kerscher

Πρόλογος:

Τον πυρήνα του παρόντος βιβλίου αποτέλεσε μια σειρά διαλέξεων στο πλαίσιο του αρχαιολογικού συμποσίου που συνδιοργανώθηκε από τον εκδότη στις 05.06.2005 στο Gasteig του Μονάχου. Με τίτλο «Από την πύλη του Άδη μέσω Ιθάκης στον Κολοσσό της Ρόδου», οι εισηγήσεις και συζητήσεις αναφέρθηκαν στην αρχαιολογία και την παλαιογραφία των δυτικών και ανατολικών παράκτιων περιοχών της σημερινής Ελλάδας. Και οι δύο έχουν ελάχιστα προσελκύσει το ενδιαφέρον της αρχαιολογίας. Ο εκδότης προσπάθησε λοιπόν να δώσει μια ώθηση στο ζήτημα αυτό. Οι αναφορές της εκδήλωσης αυτής για την Ανατολή, που στράφηκε γύρω από τις έρευνες και τα ευρήματα της Δωδεκανήσου, συνοψίζονται στην παρούσα έκδοση.

Ο εκδότης ευχαριστεί τους παρακάτω κατόχους πνευματικών δικαιωμάτων που επέτρεψαν την ανατύπωση:

- α) τον εκδοτικό οίκο Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
- β) τον καθηγητή Wolfram Höpfner.

Το βιβλίο του καθηγητή W. Höpfner έχει τον τίτλο «Ο Κολοσσός της Ρόδου», εκδόθηκε από τον εκδοτικό οίκο Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2003.

Εισαγωγή στην εισήγηση του καθηγητή Wolfram Höpfner:

Η ανθρώπινη φαντασία γοητευόταν ανέκαθεν με κάθε ασυνήθιστο γεγονός, ιδιαίτερα όταν αυτό ξεπερνά τα όρια της ανθρώπινης φαντασίας, υπερβαίνοντας κάθε ανθρώπινο μέτρο. Τα «επτά θαύματα» του αρχαίου κόσμου αναφέρονται στον υπερθετικό αρχιτεκτονικό βαθμό των διαστάσεων και των κατασκευών. Ανάμεσά τους δύο φάροι, από τους οποίους ο φάρος της Αλεξάνδρειας δεν κατόρθωσε να ερεθίσει την ανθρώπινη φαντασία τόσο, όσο εκείνος της Ρόδου. Η εικόνα ενός γίγαντα που υψωνόταν από τη θάλασσα, δεσπόζοντας στην είσοδο του λιμανιού με ανοιχτά πόδια, επιτρέποντας ολόκληρα ιστιοφόρα πλοία να περνούν ανάμεσά τους, ήταν ιδιαίτερα ελκυστική και δίνει σήμερα στο τουριστικό νησί της Ρόδου ένα εντυπωσιακό εμπορικό σήμα μαζί με σεβαστές εισπράξεις. Ωστόσο η εικόνα αυτή προέρχεται από τα τέλη του Μεσαίωνα και οφείλεται στον ιταλό προσκυνητή De Martoni, ο οποίος επισκέφθηκε τη Ρόδο στα 1394/95, δηλαδή 1170 χρόνια μετά την καταστροφή του Κολοσσού από σεισμό. Μια από τις πρωϊμότερες απεικονίσεις είναι του André Thevet το 1556 και δημιουργήσε αμέσως το χαρακτηριστικό εκείνο κλισέ, που επαναλαμβάνεται συνεχώς: τον γυμνό με ανοιχτά πόδια γίγαντα να φρουρεί την είσοδο του λιμανιού. Διαφέρουν

μονάχα η κίνηση του βραχίονα και τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα: η λόγχη, το σπαθί, ο καθρέφτης, το σκήπτρο ή το δοχείο της φωτιάς.

Τρία ερωτήματα απασχολούν την επιστημονική έρευνα σχετικά με τον Κολοσσό:

1. Σε ποιο σημείο στεκόταν ο Κολοσσός;

Τρεις πιθανότητες έχουν αναφερθεί μέχρι στιγμής: το ιερό του Ήλιου, ο ίδιος ο πολεοδομικός ιστός της πόλης και η είσοδος του λιμένα. Ο Wolfram Hörfner συνηγορεί στην εισήγησή του υπέρ της τελευταίας. Απαριθμώντας τα κατασκευαστικά και τοπογραφικά δεδομένα ισχυρίζεται ότι κατόρθωσε να εντοπίσει ένα τμήμα του αρχαίου θεμελίου στην άκρη του λιμενοβραχίονα του πολεμικού λιμένα. Η επιχειρηματολογία του μοιάζει να είναι σταθερά τεκμηριωμένη, ακόμα και αν την τελική επιβεβαίωση μπορούν να δώσουν μόνον οι επιπλέον ανασκαφές και τα ευρήματα.

2. Ποια όψη θα μπορούσε να είχε το άγαλμα;

Ανάλογα με τη σημασία του κολοσσού πρέπει να υπήρχαν στην αρχαιότητα αγαλματίδια, ένα είδος αναμνηστικών, τα οποία μετέφεραν τη φήμη της μοναδικής αυτής μορφής στις άκρες του αρχαίου κόσμου. Συγκρίνοντας αρχαία αγαλματίδια από χαλκό, σφραγιδόλιθους και νομίσματα σε συνδυασμό με κατασκευαστικές υποθέσεις, ο W. Hörfner αναπτύσσει πάνω σ' αυτή τη θεωρία μέσω της εντυπωσιακής παρουσίας του ροδιακού γίγαντα την εικόνα Ήλιου σε στάση «Kontrapost» να χαιρετά, στηριγμένος σε ένα ογκώδες βάθρο, κάτι που θα ανταποκρινόταν στις απόψεις της ελληνιστικής σκηνογραφίας.

3. Πώς θα μπορούσε να έχει κατασκευαστεί ένα χάλκινο άγαλμα τέτοιων διαστάσεων; Δεδομένων των λιγοστών αρχαίων αναφορών σχετικά με την τεχνική χύτευσης του χαλκού, τουλάχιστον για ένα τέτοιο μνημειακό έργο, κι ενώ οι τεχνικές διαδικασίες και προκλήσεις παρέμεναν κατά βάση ίδιες, ο Wolfram Hörfner ανατρέχει στη συνέχεια των ερευνών του – που δεν αναφέρονται στο παρόν δημοσίευμα – στον τρόπο κατασκευής ορισμένων κολοσσιαίων αγαλμάτων της νεότερης ιστορίας, όπως του Ηρακλή στο Kassel-Wilhelmshöhe (1701), της Bavaria στο Μόναχο (1850), του αγάλματος της Ελευθερίας στη Νέα Υόρκη (1884). Συνδυάζοντας τις τεχνικές γνώσεις των μηχανικών με τα αποτελέσματα των ανασκαφών σε εννέα εργαστήρια χύτευσης που βρέθηκαν το 1974 (θα δημοσιευτεί επιπλέον και μια σύντομη ανακοίνωση του G. Zimmer), ο Hörfner κατορθώνει τελικά να προτείνει μια μέθοδο κατασκευής ενός τέτοιου γιγάντιου αγάλματος, ύψους περίπου 31,50 μ. και βάρους μέχρι 200 τόνων. Κατά την άποψή του, ο κορμός χυτεύθηκε επί τόπου κατά στρώματα με τη μέθοδο της επάλληλης μήτρας. Για τη σταθεροποίηση του αγάλματος χρειάστηκε να κατασκευαστεί λίθινος στύλος στο εσωτερικό του σκέλους στήριξης, πολλαπλές σιδερένιες βέργες και πλέγμα με εγκάρσια υποστηρίγματα που ακολουθούν το περίγραμμα του αγάλματος. Και μόνο αυτό το μοναδικό επίτευγμα θα μπορούσε να επιβεβαιώσει τη φήμη των Ροδίων γλυπτών προς τον έξω κόσμο, γνωρίζουμε όμως από διαφορετικές αρχαίες πηγές, ότι η επεξεργασία μετάλλων στο νησί τύχαινε για αιώνες διεθνούς φήμης. Βέβαια, όσο οι υποθέσεις αυτές του Hörfner δεν επιβεβαιωθούν με επί τόπου ευρήματα από τον πυθμένα του λιμανιού, δεν θα πάψουν οι συζητήσεις γύρω από τα ερωτήματα σχετικά με την τεχνική κατασκευής και τοποθέτησης. Πάντως, στο πλαίσιο της εκδήλωσης

του 2004, η άποψή του προκάλεσε ζωντανές συζητήσεις και ερεθίσματα. Ανοιχτά παραμένουν τα ερωτήματα σχετικά με τη χρηματοδότηση και το είδος της οργάνωσης για την εφαρμογή ενός τέτοιου τεράστιου έργου τέχνης. Ενδιαφέρον θα είχε και η μελέτη ως προς τη νοοτροπία και την αυτογνωσία μιας πόλης, που αναδιπλώνεται για ένα τέτοιο ομαδικό επίτευγμα. Ότι τέτοιου είδους επιδόσεις μόνο μπορούν να συμβάλουν στη σύσφιγξη μιας κοινότητας, αποδεικνύεται σε κάθε περίπτωση από την προτίμηση για την εικονογραφία του κολοσσού στη σύγχρονη Ρόδο.

Hilfe von Stangen wurde der Tiegel mit der flüssigen Schmelze dann in die Form eingegossen.

Die Werkstätten auf den Grundstücken Mylonas und Tzadakis sind die aussagekräftigsten unter den Funden im Stadtgebiet von Rhodos. Da beide in der Zeit von 300 bis 275 v. Chr. in Betrieb waren, gewinnen wir durch sie eine konkrete Vorstellung von der Technologie in Bronzegusswerkstätten während der Bauzeit des Kolosses, ja wir können sogar behaupten, dass der hier im Modell vorgestellte Vorgang des Bronzegusses am Koloss unmittelbar auf den Erfahrungen bei anderen Großbronzen beruht. Weitere sieben Werkstätten in Rhodos vervollständigen das Bild eines Handwerkszweiges, der im Hellenismus in voller Blüte stand und in Griechenland eine Führungsstellung einnahm.

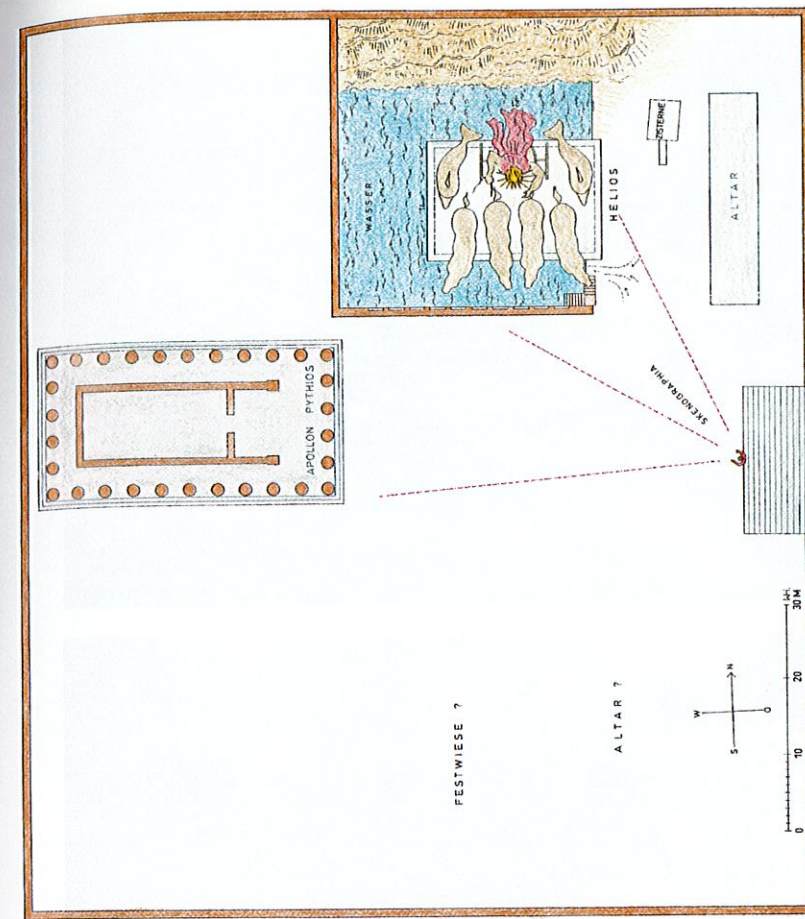
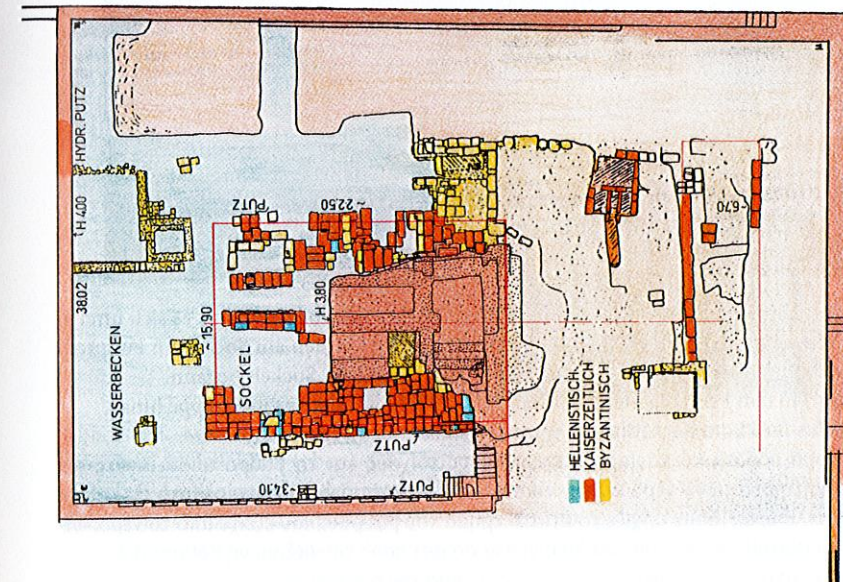


Abb. 1 u. 2. Plan des Heiligtums des Apollon Pythios.

Baufaufnahme nach G. Konstantinopoulos mit farbigen Eintragungen vom Verfasser und Rekonstruktionsversuch.

Εικ. 1 κ. 2. Κάτοψη του ιερού του Πύθιου Απόλλωνα.

Αποτύπωση του Γ. Κωνσταντινόπουλου με έγχρωμες ενδείξεις του συγγραφέα και προσπάθεια ανασύνθεσης.

Putz = σοβάς, επίστρωμα, **Wasserbecken** = δεξαμενή νερού, **Sockel** = υπόβαθρο, βάση.

Hellenistisch, Kaiserzeitlich, Byzantinisch = Ελληνιστική, «Αυτοκρατορική» Βυζαντινή-περίοδος, **Altar** = ιερόν ναού, βωμός,

Zisterne = στέρνα, μικρή δεξαμενή, **Festwiese** = χώρος τελετών/εορτών, **Wasser** = νερό.



Abb. 3 u. 4. Roter (oben), hydraulischer Putz an den Mauern und dem Sockel beweist, dass es sich um ein sehr großes, künstliches Wasserbecken handelt. Im Blick von Südwesten ist unten am Sockel ein Fußprofil sichtbar, mit dem das über dem Wasser aufgehende Mauerwerk des Sockels begann.

In das 4 m tiefe (unten) in den Fels eingetiefte Becken führt in der Südostecke eine Treppe hinab.

Rechts im Photo die südliche Umfassungsmauer des Beckens.

Εικ. 3 κ. 4. Το ερυθρόχρωμο υδραυλικό κονίαμα (πάνω) στους τοίχους και το βάθρο αποδεικνύει, ότι πρόκειται για μεγάλη τεχνητή δεξαμενή νερού. Στην εικόνα από τα νοτιοδυτικά φαίνεται στη βάση του βάθρου η άκρη του θεμελίου, απ' όπου άρχιζε το κτιστό τμήμα του βάθρου, που εξείχε από το νερό.

Μια λαξευτή κλίμακα (κάτω) στη νοτιοανατολική γωνία οδηγεί προς την δεξαμενή βάθους 4 μ.

Δεξιά στη φωτογραφία το νότιο περιτείχισμα της δεξαμενής.

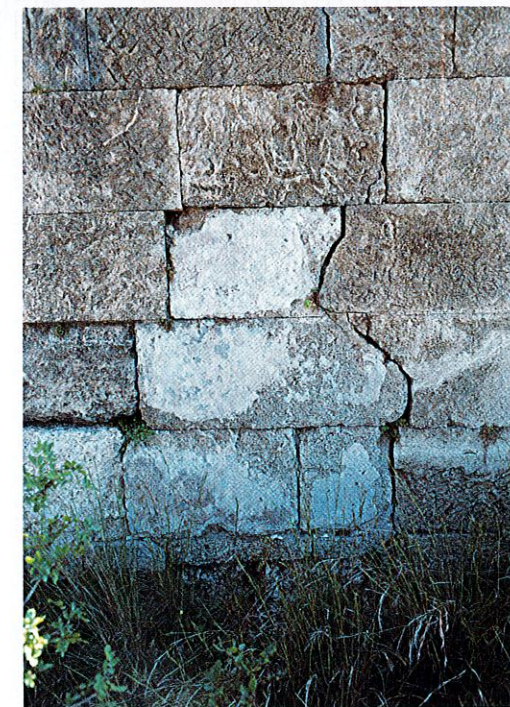


Abb. 5 u. 6. Marmorplatten von durchschnittlich 30 cm Stärke stammen von einem Pflaster des Vorplatzes oder vom Sockel selbst (oben). Die Umfassungsmauer (unten) des großen Beckens wurde von den italienischen Archäologen wiederaufgebaut. Nur im Westen ist ein Stück der spätklassischen Mauer erhalten.

Εικ. 5 κ. 6. Οι πλάκες από μάρμαρο (πάνω) κατά μέσο όρο πάχους περίπου 30 εκ. προέρχονται από στρώση της πλατείας ή από το ίδιο το βάθρο. Το περιτείχισμα της μεγάλης δεξαμενής (κάτω) αναστηλώθηκε από Ιταλούς αρχαιολόγους. Μόνο στα δυτικά διατηρείται ένα τμήμα τείχους της ύστερης κλασικής εποχής.

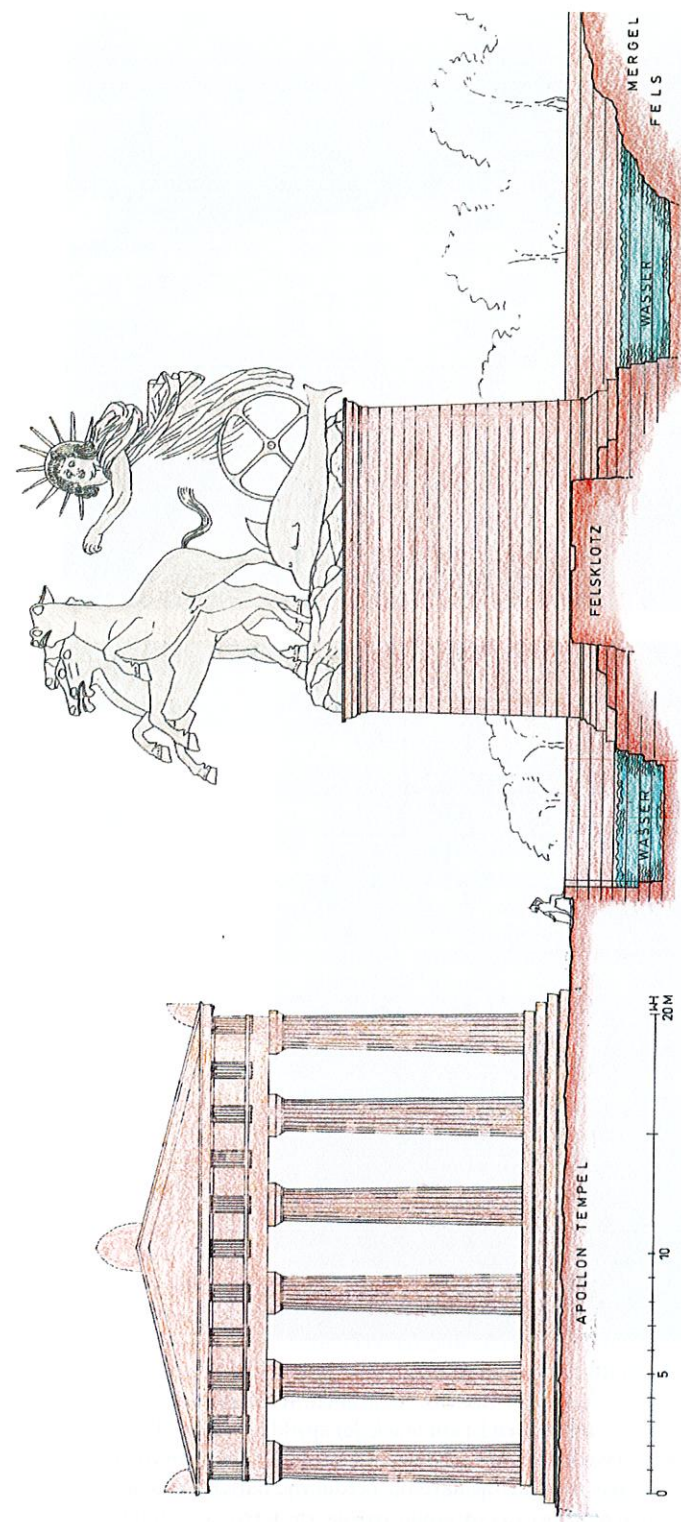


Abb. 7. Das gemeinsame Heiligtum von Apollon Pythios und Helios in Rhodos. Ansicht von Osten mit der Fassade des großen Tempels und dem hohen Sockel mit dem Bronzenbild des Helios mit seinen Pferden, das als das berühmteste Werk des Bildhauers Lysipp galt.

Rekonstruktionsversuch von W. Hoepfner.

Εικ. 7. Το κοινό ιερό του Πυθίου Απόλλωνα και του 'Ηλιου στη Ρόδο. Άποψη από τα ανατολικά με την πρόσοψη του μεγάλου ναού και το ψηλό βάθρο με το ορειχάλκινο άγαλμα του 'Ηλιου και των αλόγων του, που θεωρούνταν το διασημότερο έργο του γλύπτη Λυσίππου.

Αναπαράσταση κατά τον W. Hoepfner.

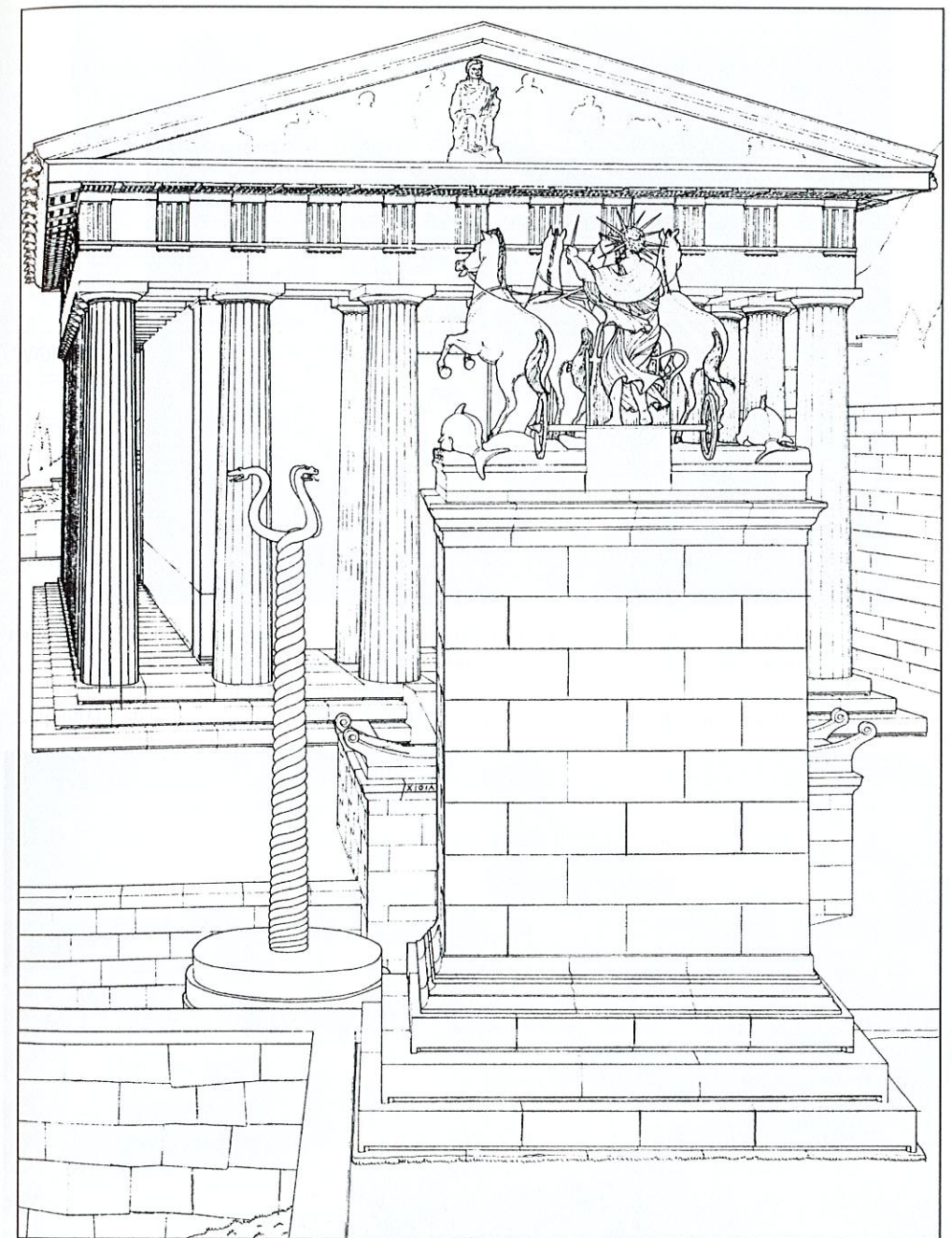


Abb. 8. Vor dem großen Apollontempel in Delphi ist ein Sockel mit Inschrift gefunden worden, auf dem der von den Rhodiern geweihte „goldene Wagen“ stand.

Rekonstruktion von A. Jaquemin, A. J. und D. Laroche.

Εικ. 8. Μπροστά στον μεγάλο ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς βρέθηκε βάθρο με επιγραφή, στο οποίο είχε στηθεί το «χρυσό άρμα» που είχαν αφιερώσει οι Ρόδιοι.

Αναπαράσταση των A. Jaquemin, A. J. και D. Laroche.



Abb. 9. Die von Heinrich Schliemann in Troja-Ilion gefundene Metope des frühhellenistischen dorischen Athenatempels zeigt Helios mit seinen aufwärts galoppierenden vier Pferden.

Εικ. 9. Εύρημα του Heinrich Schliemann. Μετόπη του Ηλίου στο Ίλιον (Τροία), του πρώιμου ελληνιστικού δωρικού ναού της Αθηνάς, που δείχνει τον Ήλιο με τα τέσσερα άλογά του σε καλπασμό.



Abb. 10. Vor dem Wasserbecken und dem Sockel für das bronzene Bild des Helios sind Reste eines Altars sichtbar, der parallel dazu ausgerichtet war.

Εικ. 10. Μπροστά από τη δεξαμενή και το βάθρο του ορειχάλκινου αγάλματος του Ήλιου φαίνονται τα κατάλοιπα ενός παράλληλα τοποθετημένου βωμού.

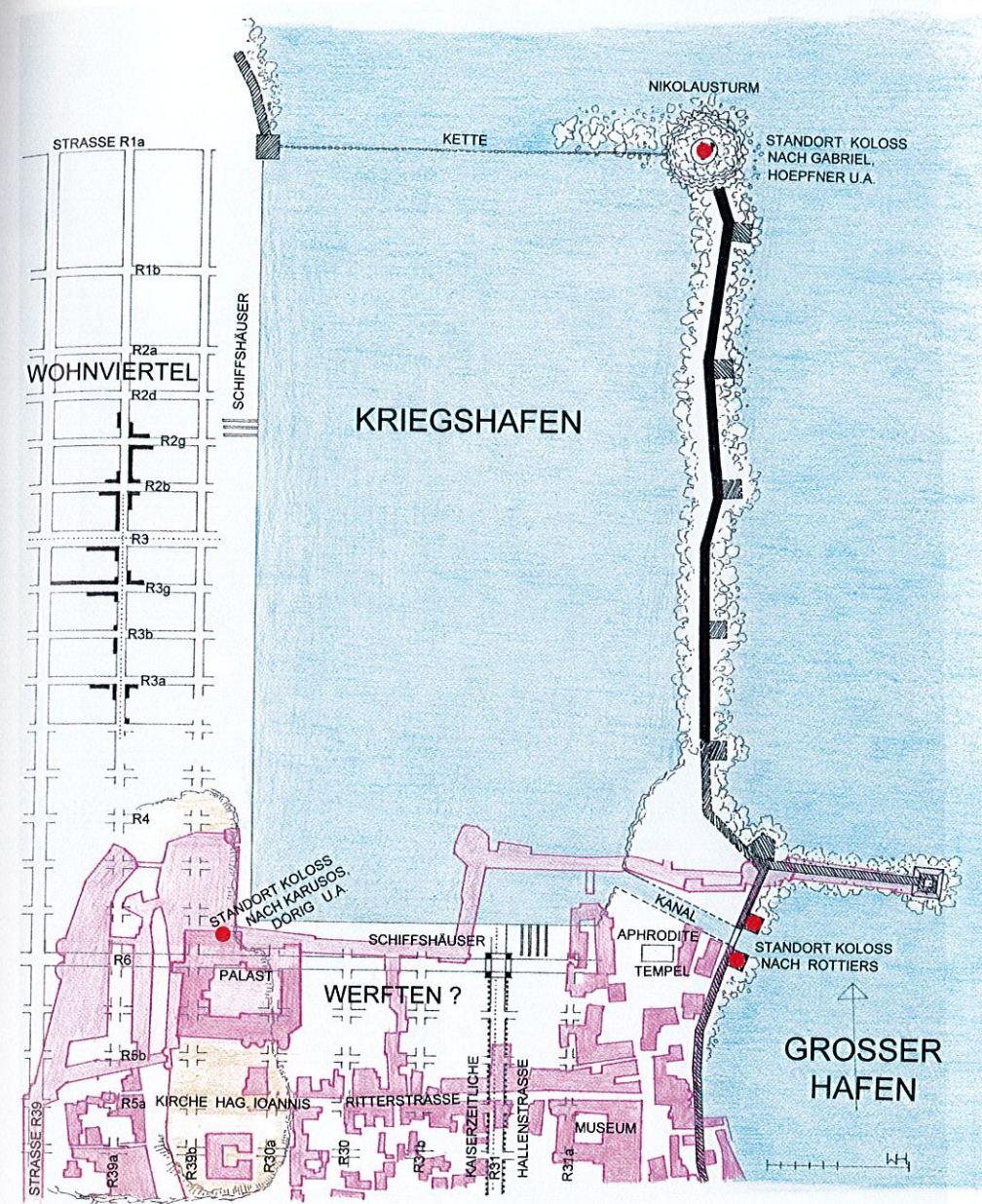


Abb. 11. Das Gebiet des alten Kriegshafens wurde von Schiffshäusern im Süden und Westen dominiert. Vom Kanal zwischen den Häfen ist ein Stück der nördlichen Wange erhalten. Der Koloss wird dort an drei unterschiedlichen Stellen vermutet.

Εικ. 11. Στο ναύσταθμο κυριαρχούσαν νεώσοικοι στα νότια και τα δυτικά. Από το κανάλι μεταξύ των λιμανιών διατηρείται ακόμα ένα μέρος της βόρειας παραλίας. Σε τρία διαφορετικά σημεία τοποθετείται υποθετικά ο Κολοσσός.

Kriegshafen = πολεμικό λιμάνι (ναύσταθμος), **Großer Hafen** = (το) μεγάλο λιμάνι.

Wohnviertel = κατοικήσιμες περιοχές. **Schiffshäuser** = νεώσοικοι. **Standort** = σημείο, μέρος τοποθέτησης.



Abb. 12. Hinter dem Palast der Großmeister ist kürzlich die mittelalterliche Mauer abgerutscht. Mergelfels beweist, dass auch in der Antike das Niveau hier etwa 20 m über dem Meeresspiegel lag. Paolo Moreno und andere vermuten, dass der Koloss hier hoch über dem Kriegshafen stand.

Εικ. 12. Πίσω από το ανάκτορο των Μεγάλων Μαγίστρων κατέρρευσε πρόσφατα το μεσαιωνικό τείχος. Ο βράχος από ψαμμίτη υποδηλώνει, ότι κατά την αρχαιότητα στο σημείο αυτό το ύψος ήταν περίπου 20 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Ο Paolo Moreno και άλλοι υποθέτουν, ότι ο Κολοσσός στεκόταν εδώ, ψηλά πάνω από το ναύσταθμο.

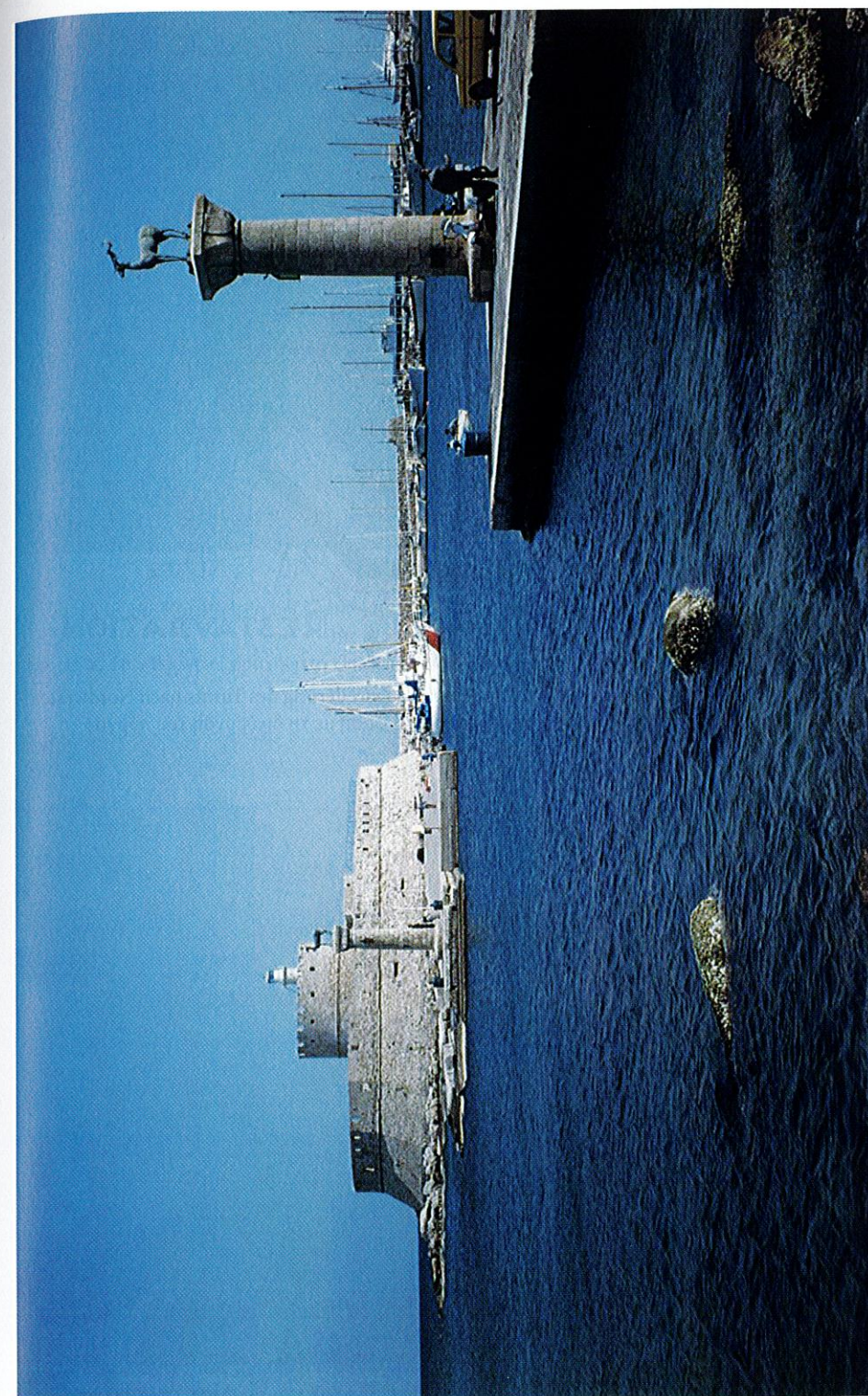


Abb. 13. Der schwere Nikolausturm am Hafen Mandraki war von den Rittern im 15. Jh. als Außenwerk errichtet worden.

Εικ. 13. Ο επιβλητικός πύργος του Αγίου Νικολάου στον λιμένα Μανδράκι κατασκευάστηκε από τους Ιππότες τον 15° αι. ως οχυρό εκτός των τειχών.

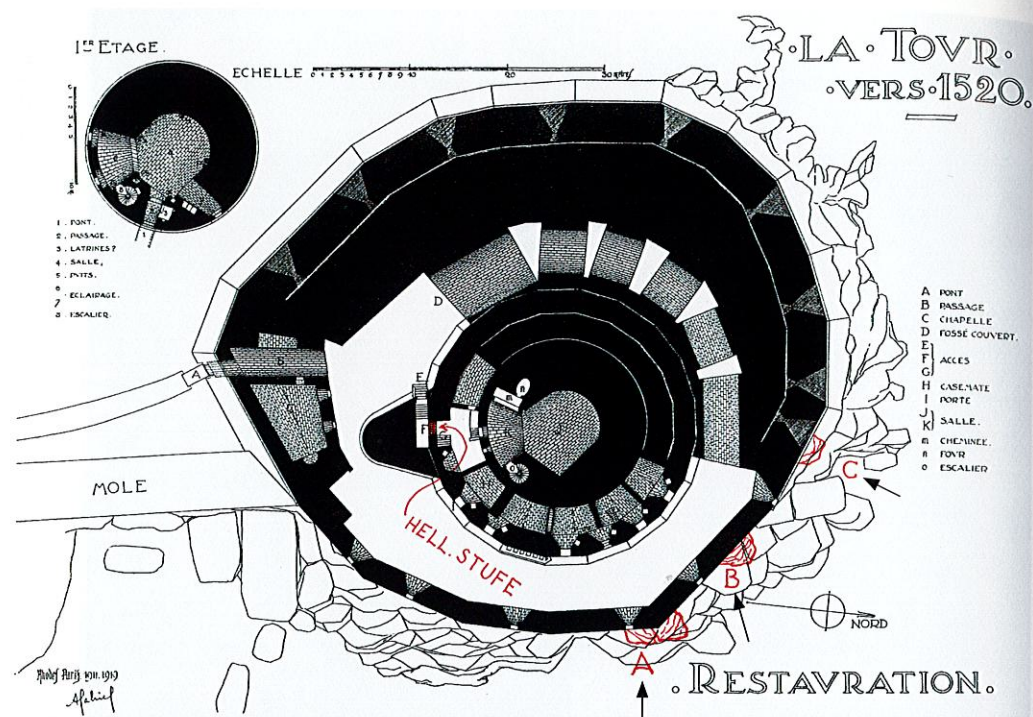


Abb. 14. Der Plan von Gabriel zeigt die spätere Phase mit der Erweiterung des Turms nach Nordwesten.
Εικ. 14. Το σχέδιο του Gabriel παριστάνει την επόμενη φάση με τη διεύρυνση του πύργου προς τα βορειοδυτικά.

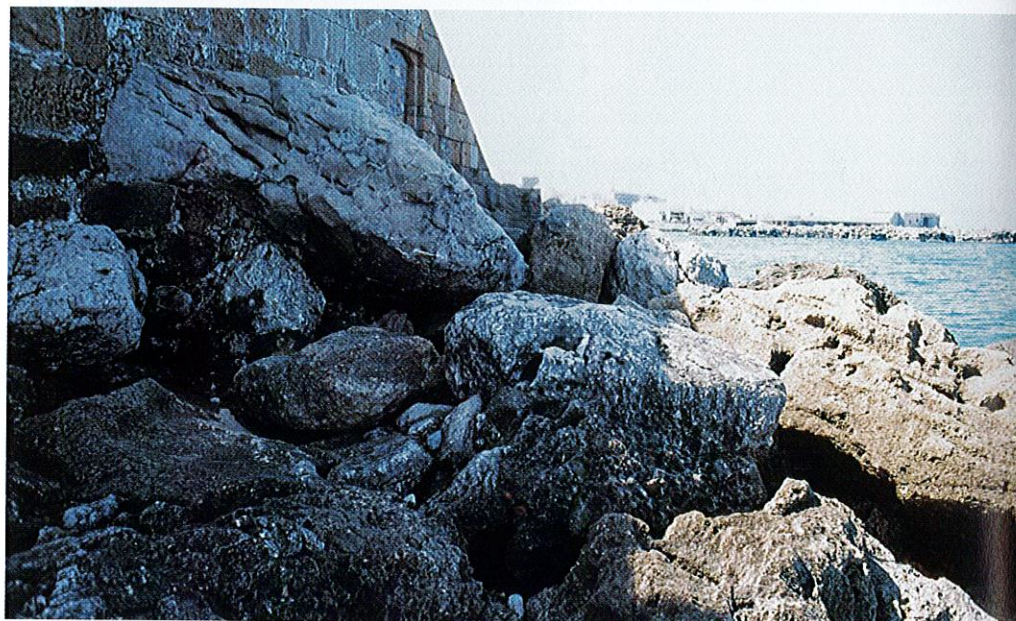


Abb. 15. Εικ. 15.



Abb. 16. Εικ. 16.
Abb. 15 u. 16. Kunstfelsen bei C und Oberseite eines Kunstfelsens bei B mit hergerichteter Lagerfläche für die Aufnahme weiterer Blöcke.
Εικ. 15 κ. 16. Τεχνητοί βράχοι στο C και άνω προλειασμένη επιφάνεια βράχου στο B για την υποδοχή κι άλλων ογκόλιθων.

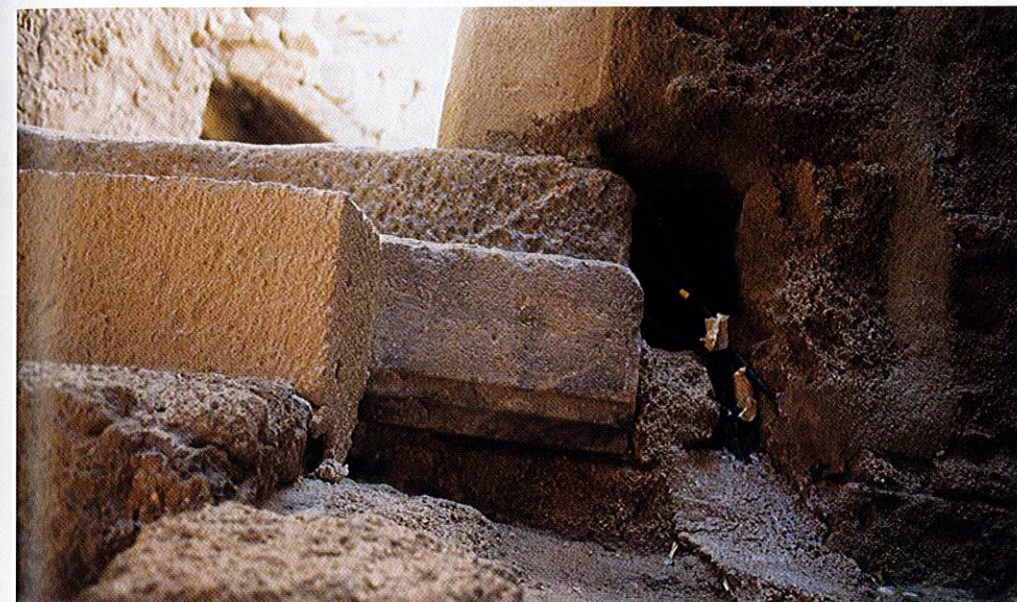


Abb. 17. Heute als Schwelle verwendeter antiker Block einer Stufe (oben) mit Unterschneidung von einem hellenistischen Rundmonument von 17 m Durchmesser, vielleicht von der Basis des Kolosses.
Εικ. 17. Αρχαίος ογκόλιθος-σκαλοπάτι, που χρησιμοποιείται σήμερα ως κατώφλι, κομμένος από κυκλική βάση ελληνιστικού μνημείου, διαμέτρου 17 μ., ίσως από τη βάση του Κολοσσού.



Abb. 18 u. 19. Auf der Agora von Kameiros (Rhodos) und im Bezirk des benachbarten Pantheon sind viele Basen hellenischer Weihgeschenke als künstliche Felsen ausgeführt. Offensichtlich haben die künstlichen Felsen am Sockel des Kolosses eine Mode in der Gestaltung solcher Basen bewirkt.
Εικ. 18 κ. 19. Στην αγορά της Καμείρου και στη συνοικία του γειτονικού Πανθέου έχει γίνει επεξεργασία πολλών βάσεων ελληνοιστικών αναθημάτων στη μορφή τεχνητού βράχου. Προφανώς οι τεχνητοί βράχοι στο βάθρο του Κολοσσού επέβαλαν μια μόδα στη διαμόρφωση των βάθρων.



Abb. 20 u. 21. Kleinbronze mit Darstellung des Helios im Museum von Saint Colombe in Genf und Kleinbronze in der Bibliothèque Nationale Paris Nr. 114. Beide ca. 20 cm groß.
Εικ. 20 κ. 21. Ορειχάλκινα αγαλματίδια με παράσταση του Ήλιου στα Μουσεία Saint Colombe της Γενεύης και της Εθνικής Βιβλιοθήκης, Παρίσι, αρ. 114. Ύψους και τα δύο περίπου 20 εκ.



Abb. 22 u. 23. Kleinbronze mit Darstellung des Helios im British Museum in London. Höhe 14,5 cm und Kleinbronze in der Bibliothèque Nationale in Paris Nr. 113. Höhe ca. 8 cm.
Εικ. 22 κ. 23. Αγαλματίδιο του Ήλιου στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου, ύψους 14,5 εκ. και αγαλματίδιο της Εθνικής Βιβλιοθήκης, Παρίσι, αρ. 113, ύψους περίπου 8 εκ.



Abb. 24 u. 25. Kleinbronze mit Darstellung des Helios von der Ausgrabung in Ortona. Die Stütze am Arm hat nur Sinn, wenn es sich um die Nachbildung einer Kolossalstatue handelt. Eine weitere Bronzestatue mit Darstellung des Helios in gleicher Haltung ist heute verschollen.

Εικ. 24 κ. 25. Ορειχάλκινο αγαλματίδιο του Ήλιου από την ανασκαφή της Ortona. Το υποστήριγμα του βραχίονα έχει νόημα μόνον εφόσον πρόκειται για απομίμηση κολοσσίου αγάλματος. Ένα άλλο αγαλματίδιο του Ήλιου, στην ίδια στάση, έχει χαθεί.

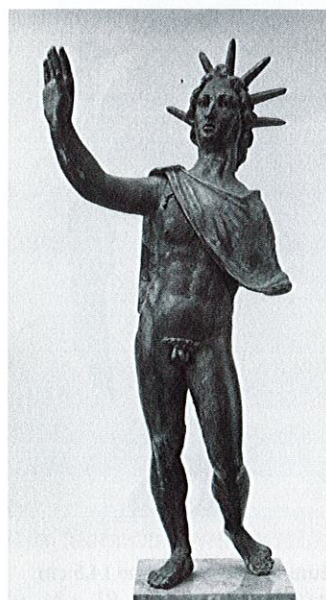


Abb. 26a-c. Kleinbronze mit Darstellung des Helios im Louvre in Paris. Höhe 35 cm.

Εικ. 26α-γ. Ορειχάλκινο αγαλματίδιο του Ήλιου στο Μουσείο του Λούβρου, Παρίσι, ύψους 35 εκ.

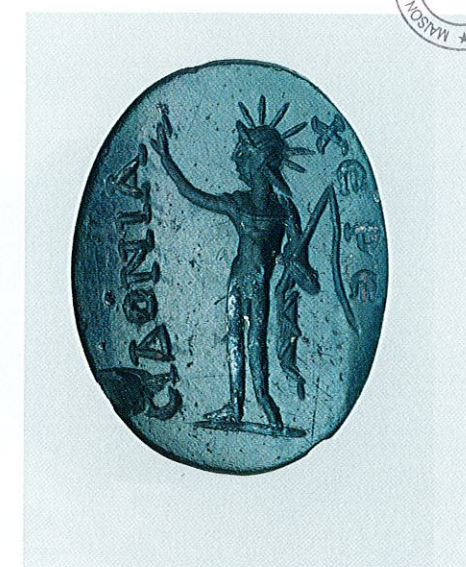


Abb. 27a-d. Gemmen mit Darstellungen des Helios, die denen der Kleinbronzen gleichen.

Eine Gemme mit griechischer Beischrift (aus dem Osten?). Antikensammlung Berlin.

Εικ. 27α-δ. Σφραγιδόλιθοι με παραστάσεις του Ήλιου παρόμοιες με των ορειχάλκινων αγαλματιδίων. Ο σφραγιδόλιθος β φέρει ελληνική επιγραφή (από την Ανατολή). Συλλογή αρχαιοτήτων, Βερολίνο.



Abb. 28. Auf Münzen (oben) erscheint das Motiv des Helios als nackter junger Mann seit der severischen Zeit, so bei dem Kaiser Caracalla.

Εικ. 28. Σε νομίσματα εμφανίζεται το μοτίβο του 'Ηλιου υπό τη μορφή γυμνού νέου άνδρα, από την εποχή των Σεβήρων, έτσι και στον αυτοκράτορα Καρακάλλα.



Abb. 29 a-c. Glaspasten sind meist ziemlich undeutlich, aber auf einem solchen Ringstein in Kopenhagen und einem in München ist Helios am Strahlenkranz deutlich zu erkennen.

Εικ. 29α-γ. Οι βαλομάζες είναι συνήθως ασαφείς, αλλά σ' αυτούς τους δακτυλιόλιθους της Κοπεγχάγης και του Μονάχου διακρίνεται καθαρά ο 'Ηλιος με τον ακτινωτό στέφανο.



Abb. 30. Etwa doppelt lebensgroßer Marmorkopf des Helios im Archäologischen Museum auf Rhodos (Höhe 55 cm, hier Kopie in Gips mit eingefügten vergoldeten Strahlen aus Holz). Exakt sieben Strahlen waren früher in Metall angefügt. Damit und auch mit der Physiognomie ähnelt der Kopf der Statuette aus Montdidier.

Εικ. 30. Μαρμαρίνη κεφαλή του 'Ηλιου, διπλάσια του κανονικού μεγέθους, στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου (ύψος 55 εκ., αντίγραφο από γύψο με πρόσθετες ξύλινες επιχρυσωμένες ακτίνες). Παλιότερα είχαν προστεθεί επτά ακριβώς ακτίνες από μέταλλο. Με τις ακτίνες και τη φυσιογνωμία η κεφαλή μοιάζει με το αγαλματίδιο του Montdidier.

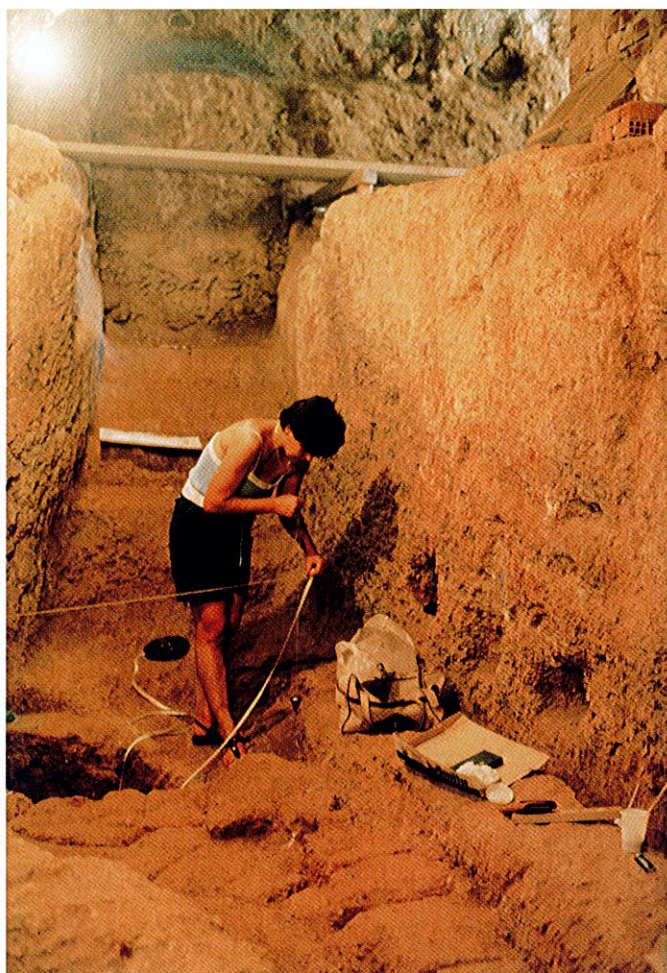


Abb. 31. Εικ. 31.



Χάρις Κάντζια, Charis Kantzia, 1948–1994

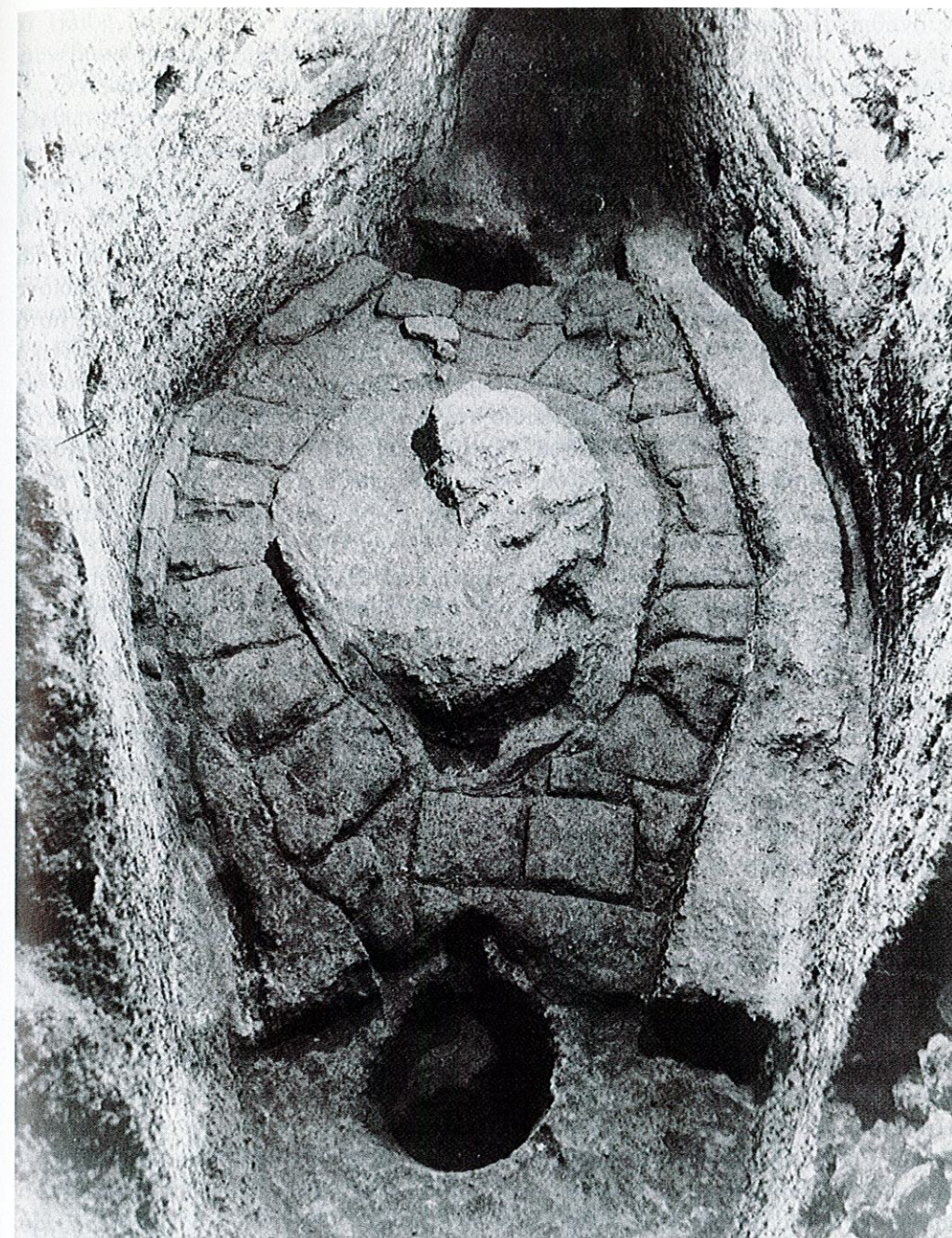


Abb. 31 u. 32. Von Charis Kantzia und Gerhard Zimmer in Rhodos ausgegrabene Grube am Fuß der Akropolis für den Bronzeguss von Teilen eines Kolosses. Die Werkstatt wird in die Jahre um 300 v. Ch. datiert.

Εικ. 31 κ. 32. Χυτήριο που ανέσκαψαν η Χάρις Κάντζια και ο Gerhard Zimmer στη Ρόδο, στους πρόποδες της Ακρόπολης και που χρησίμευε στη χύτευση ορειχάλκινων τμημάτων κάποιου Κολοσσού. Το εργαστήριο χρονολογείται γύρω στο 300 π. Χ.

«Ρόδος και ο θεός Ήλιος»

Prof. Dr. Wolfgang Höpfner

Το κύριο ιερό του θεού Ήλιου

Κατά τον Πλίνιο (*nat. hist* 34–60) ο Λύσιππος, ένας από τους διασημότερους και πολυδιάστατους γλύπτες των μέσων του 4^{ου} αι. π. Χ., δημιούργησε για τους Ρόδιους το θεό Ήλιο πάνω σε τέθριππο χάλκινο άρμα. Μεταξύ των 1500 έργων του, αυτό φαίνεται να του χάρισε τη μεγαλύτερη φήμη. Πού ήταν στημένο αυτό το σημαντικό έργο τέχνης; Δεν μπορούμε να φανταστούμε ένα άρμα με άλογα που καλπάζουν να είναι κλεισμένο σε κάποιο ναό ή σε κάποιο στενό σηκό. Και πράγματι, δεν αναφέρεται πουθενά ναός του Ήλιου. Οι ελάχιστες πηγές μιλούν για *τέμενος* ή *ιερόν*. Ο Γρηγόρης Κωνσταντινόπουλος, η Μαρία Κόλλια και άλλοι υπέθεσαν, ότι η σημαντική αυτή τοποθεσία βρισκόταν στο ψηλότερο σημείο, στο κέντρο της πόλης, στο Παλάτι των Ιπποτών, γιατί πολύ κοντά, στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη που ανήκε στο τάγμα των Ιπποτών, είχε βρεθεί ο κατάλογος των ιερών του Ήλιου χαραγμένος σε στήλη (IG I, αρ. 4) κτισμένη στο δάπεδο της εκκλησίας. Είναι πιθανό, στο σημαντικό αυτό μέρος να βρισκόταν κάποιο δημόσιο κτίριο, αλλά δεν υπάρχει απόδειξη για την θέση του Αλίου. Σε μια άλλη τιμητική επιγραφή (IG I, αρ. 3) που βρέθηκε επίσης εκεί, αναφέρεται, ότι η πέτρινη επιγραφή πρέπει να είχε στηθεί στο Αγορανομείο. Η αγορά, ωστόσο, βρισκόταν σε απόσταση περίπου διακοσίων μέτρων πιο χαμηλά. Γίνεται λοιπόν σαφές, ότι οι Ιππότες μετέφεραν από εκεί πέτρες για την κατασκευή των πολυτελών κτιρίων τους.

Ο Van Gelder δεν αμφέβαλλε ότι το ιερό του Ήλιου βρισκόταν στην Ακρόπολη, κάτι που μόνο από την ανάγνωση των επιγραφών θα μπορούσε να συμπεράνει. Και μόνο στον τόμο των *Inscriptiones Graecae I* αναφέρονται πλήθος επιγραφών αφιερωμένων στον Ήλιο, που αναμφίβολα είχαν βρεθεί *in antiquae urbis arce* (στην Ακρόπολη). Σ' αυτές συμπεριλαμβάνονται οι επιγραφές αρ. 23, 24 και 63. Δεδομένου ότι συχνά μεταφέρονταν (ως οικοδομικό υλικό) ενεπίγραφες στήλες από την κορυφή του βουνού προς τα κάτω και σπάνια αντίστροφα, μια και εκεί υπήρχε αρκετό οικοδομικό υλικό, δεν αποκλείεται η λατρεία του Ήλιου στην Ακρόπολη, η οποία σήμερα ονομάζεται Monte Smith.

Μια και η νέα πόλη της Ρόδου είχε δανειστεί από την Αθήνα όχι μόνο μέρη του Συντάγματος αλλά και άλλους θεσμούς, δεν αποκλείεται να έγινε το ίδιο με ορισμένες λατρείες. Η Αθηνά Πολιάς, πολιούχος θεά και προστάτιδα των Αθηνών, λατρεύονταν μαζί με τον Δία Πολιέα ψηλά, πάνω από την πόλη, σ' έναν δωρικό περίπτερο ναό. Τριακόσια μέτρα νοτιότερα, πάνω από το μεγάλο γυμνάσιο, βρισκόταν ο κάποτε ορατός ναός του Πυθίου Απόλλωνα¹ του 4^{ου} αι. π. Χ. Δεδομένου, ότι ο Απόλλωνας και

¹ Τελευταία ο W. Hoepfner, *Zur Gründung und zur Architektur von Rhodos*, στο Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1523), Διεθνές

ο Ήλιος λατρεύονταν από κοινού στην Αθήνα και αλλού, είναι πολύ πιθανό να συνέβαινε το ίδιο στην Ρόδο.

Ο δωρικός περίπτερος ναός του Απόλλωνα ήταν ο μεγαλύτερος στην πόλη. Ορθωνόταν στο κέντρο της συνοικίας (εικ. 1, 2) και η κατασκευή του ενισχύονταν με κλίμακες και τείχη στήριξης. Αυτό είναι τελείως ασυνήθιστο για την κλασική εποχή, γιατί σε γενικές γραμμές οι ναοί τοποθετούνταν σε γωνία προς το πρόπυλο, ώστε να φαίνεται όλο το βάθος τους. Ο ναός του Πυθίου Απόλλωνα στη Ρόδο είναι ίσως το πρώτο δείγμα μιας σκηνογραφικής ανύψωσης του ιερού, που βρισκόταν στο κέντρο του τεμένους απέναντι στο πρόπυλο. Όπως και όλα τα σημαντικά κτίρια της πόλης, έτσι κι ο ναός έπαθε ζημιές από τον σεισμό του 225 π. Χ., κι έπρεπε σε μεγάλο ποσοστό να επισκευαστεί². Ο Φλάβιος Ιωσήφ αναφέρει, ότι ο ναός του Απόλλωνα έπιασε φωτιά και ανοικοδομήθηκε από τον βασιλέα Ηρώδη (γύρω στην αλλαγή του αιώνα). Τα λίγα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη που απέμειναν, προέρχονται πιθανώς από την εποχή εκείνη. Διατηρήθηκε η παλιά κάτοψη του κτιρίου, δηλαδή ένας περίπτερος ναός χωρίς οπισθόδομο, χαρακτηριστικό της ύστερης κλασικής περιόδου (403–333 π. Χ.). Τα θεμέλια σκάφθηκαν βαθιά στον μαλακό βράχο και το μεγαλύτερο μέρος τους έχει κλαπεί, επιτρέποντας ωστόσο μια ανασύνθεση της κάτοψης³. Μια κλίμακα σκαλισμένη στο βράχο της ανατολικής πλευράς ώθησε τον Mario Segre να υποθέσει, ότι το κτίριο ήταν μαντείο⁴, γιατί μια επιγραφή στον ναό αναφέρεται σε κάποιον «προφήτη». Η κλίμακα όμως είχε αποκλειστικό προορισμό να εξυπηρετεί τους οικοδόμους στο σκάψιμο του βράχου.

Το βλέμμα μας στρέφεται τώρα σε μια μεγάλη εγκατάσταση, βυθισμένη στο έδαφος και τον βράχο βορειοανατολικά του ναού του Απόλλωνα, που αποτέλεσε αίνιγμα για τους ανασκαφείς και τους ερευνητές που ακολούθησαν. Οι μέχρι τώρα ερμηνείες, ότι πρόκειται για Αρτεμίσιο (σύμφωνα με τις επιγραφές πρέπει να υπήρχε στη Ρόδο ένα σημαντικό Αρτεμίσιο) δεν έπειθαν, δεδομένου ότι το αντίστοιχο εύρημα δεν βρισκόταν επί τόπου, αλλά «πλησίον»⁵. Αργότερα ο Ιωάννης Κόντης ασχολήθηκε με το ερείπιο, γράφοντας το 1955: «μικρό ιερό αγνώστου θεότητας ... στη διάρκεια των εργασιών (καθαρισμού) δεν παρουσιάστηκε η παραμικρή πληροφορία»⁶. Αργότερα ο Γρηγόρης Κωνσταντινόπουλος διεξήγε νέο καθαρισμό και λεπτομερή αποτύπωση, χωρίς όμως να μπορέσει να δώσει κάποια ερμηνεία του ερειπίου⁷.

Συμπόσιο Ρόδος 1993 (1999), 51–58 (στο εξής: Ρόδος 2400) με την ένδειξη, ότι οι περίπτεροι ναοί χωρίς οπισθόδομο αποτελούν σχεδόν τον κανόνα από τα μέσα του 4^{ου} αι. π. Χ.

² M. Livadiotti – G. Rocco (Εκδ.), *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica* (1996) 12–26 (G. Rocco) με βιβλιογραφία.

³ W. Hoepfner, *Zur Gründung und zur Architektur von Rhodos*, στο Ρόδος 2400, 51 κ. ε.

⁴ M. Segre, «L'oracolo di Apollo Pythaeus a Rodi», *Parola del Passato* 4, 1949, 72–82.

⁵ Livadiotti – Rocco ό. π. (σημ. 2) 19: «Nelle immediate vicinanze fu rinvenuta una ricca stipe votive comprendente statuette ed altri oggetti votivi, tra i quali circa trecento testine fittili di coroplastica ellenistica che indussero gli scavatori a ritenere che potesse trattarsi del deposito sacro relativo ad un santuario di Artemide».

⁶ Ι. Κόντης, «Εργασία επί της ακροπόλεως», ΠΑΕ 1954 (1957), 347 κ. ε.

⁷ Γ. Κωνσταντινόπουλος, «Ανασκαφαί εις Ρόδον», ΠΑΕ 1973 (1975), 127 κ. ε., πιν. (σχέδιο) Η.

Το ορθογώνιο συγκρότημα, διαστάσεων 38,50×34 μ., είναι μεγαλύτερο από το ναό του Απόλλωνα και απέχει μόνο 4 μ. απ' αυτόν. Και τα δύο κτίρια εντάσσονται στο πολεοδομικό σύστημα, με απόκλιση μόνο 4 μοιρών από το βορρά. Το τείχος που περικλείει την τεράστια αυτή κοιλότητα έχει στις τρεις πλευρές του ύψος 4 μ. και χρησιμεύει συγχρόνως ως αντέρεισμα. Όπως και ο περίβολος του υπαίθριου ναού του Απόλλωνα των Διδύμων, έτσι και το νότιο τείχος διαιρείται σε ίσες αποστάσεις με παραστάδες. Στα ανατολικά προεξέχει ένας μεγάλος ορθογώνιος βράχος μέχρι σχεδόν το κέντρο της εγκατάστασης. Στη νοτιοανατολική γωνία, μια ελίσσόμενη και αρκετά φαρδιά κλίμακα οδηγεί στο επίπεδο του εδάφους (εικ. 3, 4). Οι κλίμακες αυτού του είδους συνηθίζονται σε δεξαμενές. Και πραγματικά, το μονωτικό κονίαμα των τοίχων αποδεικνύει, ότι ολόκληρη η εγκατάσταση γέμιζε με νερό. Φαίνεται μάλιστα και το αυλάκι εισροής πάνω από την κλίμακα, μέσω του οποίου συλλέγονταν το νερό της βροχής από τον περίβολο του ναού. Ο πυθμένας της δεξαμενής αποτελείται εν μέρει από βράχους και σε μερικά σημεία διακρίνεται ως σήμερα το κόκκινο μονωτικό κονίαμα.

Ο ορθογώνιος βράχος στο κέντρο του συγκροτήματος ήταν αρχικά κάποιο ογκώδες βάθρο, όπως αποδεικνύεται από τους μεγάλους ογκόλιθους που εφάπτονται στις τρεις πλευρές του. Μέχρι σήμερα δεν είχε διαπιστωθεί αυτός ο συσχετισμός, γιατί αργότερα είχε κατασκευαστεί πάνω στα ερείπια μια εκκλησία, στην οποία ανήκαν πολλές μικρές δεξαμενές λαξευμένες μέσα στους τοίχους. Το γεγονός ότι οι σειρές των ορθογώνιων λίθων και του βράχου αποτελούν μια ενότητα, αποδεικνύεται από τις λαξευμένες βάσεις στην επάνω επιφάνειά του, παρουσιάζοντας τον ίδιο προσανατολισμό. Επομένως υπήρχε ένα πλέγμα συνδετικών δοκαριών των θεμελίων (ανάλογο με εκείνο του βωμού της Περγάμου), αποτελούμενο από παράλληλους τοίχους και παραγεμισμένους ενδιάμεσους χώρους. Κατά ευτυχή συγκυρία έχουν διατηρηθεί στα νότια αρκετές στρώσεις της εξωτερικής πλευράς της εγκατάστασης με κλιμάκωση ενώ στα δυτικά αρκετοί ογκόλιθοι της εξωτερικής πλευράς επιτρέπουν μian αρκετά ακριβή προσέγγιση της μορφής ολόκληρου του «μνημείου». Το βάθρο, που περικλείονταν σε τρεις πλευρές από τη θάλασσα, είχε περίπου πλάτος 16 μ. και βάθος 22,80 μ.

Στα βόρεια προκύπτει ένα επιπλέον αίνιγμα. Ο βράχος από εύθρυπτο, χαλαρό ψαμμίτη, εξέχει τόσο από το νερό σαν να μοιάζει με φυσική όχθη. Οι ανασκαφείς έκαναν δύο δοκιμαστικές τομές, αλλά δεν συνάντησαν παρά μόνο το φυσικό βράχο.

Μια δωδεκάδα από πλάκες από ροδίτικο μάρμαρο, ύψους η καθεμία 30 εκ., κείτονται στον χώρο και φαίνεται να προέρχονται είτε από επίστρωση εδάφους του ίδιου του μνημείου ή του περιβόλου (εικ. 5). Μια από τις πλάκες παρουσιάζει μια κοιλότητα, που θα μπορούσε να είναι υποδοχή καρφιού. Οι πλάκες αυτές καθώς και οι ογκόλιθοι γύρω από τον βράχο ανάγονται στην αυτοκρατορική περίοδο. Ότι, όπως και στο ναό είχε γίνει ανοικοδόμηση μετά από ισχυρό σεισμό, αποδεικνύεται από το πλήθος των ελληνιστικών δομικών στοιχείων, όπως ημικίωνων και ογκολίθων με λεπτό κονίαμα, ότι όλα αυτά είναι σε δεύτερη χρήση. Σαφώς αρχαία προέλευση παρουσιάζουν τουλάχιστον ορισμένα κατάλοιπα του περιτειχίσματος στα δυτικά (εικ. 6).

Εκτός από τις νύμφες, που λατρεύονταν σε σπηλιές ορατές στα βόρεια της Ακρόπολης, σχέση με το νερό είχε και ο Ήλιος, αφού κάθε πρωί αναδύεται από τη θάλασσα στην

ανατολή με το τέθριππο άρμα του. Αυτό οδηγεί στην ιδέα, ότι το ψηλό βάθρο έφερε ορειχάλκινο άγαλμα του Ήλιου με τα άλογά του (εικ. 7), που θα μπορούσε να είναι μόνο το περίφημο άρμα του Ήλιου του γλύπτη Λύσιππου, το οποίο ο L. Morricone και άλλοι τοποθετούσαν χωρίς αμφιβολία στο Αλειών⁸.

Εκ πρώτης όψεως η υπόθεση αυτή ξενίζει, γιατί το τέθριππο του Ήλιου πρέπει να ήταν διπλάσιο σε μέγεθος από το φυσικό του. Αυτό ακριβώς υπέθεσε – χωρίς να γνωρίζει την πραγματική κατάσταση – ο Χρίστος Καρούζος⁹, και δικαιολογημένα, γιατί ο δολοφόνος του Καίσαρα, Κάσσιος, λεηλάτησε το 42 π.Χ. κάθε πολύτιμο αγαθό *πλὴν του ἄρματος του Ἡλίου*, όπως αναφέρεται στον Dion Cassius 47,33. Απ' αυτή τη διατύπωση ο Καρούζος συμπέρανε, ότι αυτό το άρμα του Ήλιου πρέπει να είχε κολοσσιαίες διαστάσεις.

Υπάρχει ωστόσο και άλλη απόδειξη της ορθότητας της θεωρίας μας. Στους Δελφούς βρέθηκε το βάθρο του άρματος των Ροδίων μπροστά στον ναό του Απόλλωνα. Σύμφωνα με τη νεότερη και ακριβέστερη έρευνα, το «άρμα των Ροδίων» είχε τοποθετηθεί στην ανατολική πρόσοψη του ναού του Απόλλωνα¹⁰ (εικ. 8). Ας σημειώσουμε, ότι το βάθρο είχε συνολικό ύψος 7,865 μ. Ο Ήλιος λοιπόν δεν παριστάνονταν να βγαίνει την αυγή από τη θάλασσα, αλλά στη μέση της ημέρας, με τα αστραφτερά του άλογα ψηλά στον ουρανό. Αργότερα η παράσταση αυτή του Ήλιου, «ψηλά στον ουρανό», χρησιμοποιήθηκε και σε άλλα τέθριππα, όπως των βασιλέων της Περγάμου¹¹.

Σχετικά με το ανάθημα των Δελφών, η Anne Jacquemin και ο Didier Laroche, διατύπωσαν την υπόθεση, ότι πρόκειται για το περίφημο τέθριππο, που είχε δημιουργήσει ο Λύσιππος για τους Ροδίους, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πλίνιου. Όμως ο Hiller von Gaertringen χρονολόγησε – δικαίως – την επιγραφή του βάθρου σε υστερότερη εποχή, στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. Επιπλέον, όλα συνηγορούν υπέρ του ότι το περίφημο τέθριππο βρισκόταν στην Ρόδο και αποτελούσε το καθαυτό λατρευτικό άγαλμα του Ήλιου. Δεν υπήρχε άλλο διάσημο άρμα, που να μπορούσε να μεταφέρει ο Κάσσιος.

Ας επιστρέψουμε στο τέμενος του Ήλιου. Ο Λύσιππος δεν αρκέστηκε με την εγκατάσταση του έργου του οπουδήποτε. Αφού ο καλπασμός των (διπλάσιου ως τριπλάσιου μεγέθους από το φυσικό) αλόγων έκανε τόση εντύπωση, θα έπρεπε να μοιάζει με θεατρικό σκηνικό, που θα ολοκλήρωνε την εικόνα. Στεκόμενος στο πρόπυλο, ο επισκέπτης έβλεπε μπροστά του το μεγάλο δωρικό ναό του Απόλλωνα, ενώ δεξιά, σε ψηλό βάθρο, τον Ήλιο με τα άγρια άλογά του σε φρενήρη

⁸ EAA VI (1965) 750 s. v. Rodi (L. Morricone)

⁹ Χ. Καρούζος, Rhodos. Geschichte, Denkmäler, Kunst (1973) 40.

¹⁰ A. Jacquemin και D. Laroche, «Le char d'or consacré par le peuple Rhodien», BCH 110, 1986, 285–307.

¹¹ Κοινό πρότυπο για την τοποθέτηση του συμπλέγματος βασιλιά, άρματος και αλόγων στο υψηλότερο σημείο θεωρείται το τέθριππο στην κορυφή της πυραμίδας του Μαυσωλείου της Αλικαρνασσού, που σχεδίασε λίγες δεκαετίες νωρίτερα, περί το 360 π.Χ., ο γλύπτης και αρχιτέκτονας Πύθεος. Νέα αναπαράσταση του Μαυσωλείου από τον W. Hoepfner, Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit (2002) 399 κ. ε. Ο M. Jordan-Ruwe, Das Säulenmonument, στο Asia Minor Studien 19 (1995), εξετάζει τα στηρίγματα των αγαλμάτων.

καλπασμό¹². Πιθανώς έστρεφε το βλέμμα προς τον επισκέπτη, όπως ακριβώς στην ελάχιστη μεταγενέστερη μετόπη του Ηλίου στο Ίλιον, όπου ο θεός δεν κοιτάζει εμπρός αλλά προς τον επισκέπτη (εικ. 9).

Σε κάποια απόσταση ανατολικά του βάθρου με το τέθριππο, διατηρούνται τα κατάλοιπα ενός πολύ μεγάλου βωμού (εικ. 10). Σ' αυτόν τελούνταν οι μεγάλες θυσίες, ενώ η εορταστική πομπή κατέληγε στον ίδιο χώρο, έχοντας ακολουθήσει τον πλατύ δρόμο R 15 που οδηγούσε έξω από την πόλη. Η οδός ξεκινά από την αγορά και υποθέτουμε, πως εκεί ακριβώς, ίσως στο σημείο που βρίσκεται η παμπάλαια εκκλησία του Αγίου Φανουρίου, άρχιζε η πομπή. Στις μέρες μας, σ' αυτήν εδώ την εκκλησία ξεκινά κατά σύμπτωση η λιτανεία της Μεγάλης Παρασκευής και συνεχίζει σ' ένα στενό δρομάκι, που συμπίπτει με την παλαιά οδό R 15.

Ο Κολοσσός στην άκρη του λιμενοβραχίονα του αρχαίου ναυστάθμου

Η ιδέα να στηθεί ένα άγαλμα, αφιερωμένο στον σημαντικότερο θεό της πόλης της Ρόδου, ύψους 100 ποδών ή 30 μέτρων, πρέπει να προήλθε από κάποιον «μάνατζερ», που είχε κατά νου μια ιδιαίτερη τοποθεσία. Αυτό το διδασκόμαστε παρατηρώντας νεότερους, γιγαντιαίους Κολοσσούς. Κανείς από αυτούς τους δεν βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, γιατί είναι υπολογισμένοι να φαίνονται από μακριά. Επομένως δεν χρειάζεται περαιτέρω συζήτηση για την επανερχόμενη κάθε τόσο άποψη, ότι ο Κολοσσός της Ρόδου βρισκόταν ανάμεσα στα σπίτια της πόλης. Ας φανταστούμε πόσο αρνητική και παραμορφωμένη θα ήταν η όψη αυτού του γίγαντα από κοντά. Ούτε η αγορά, ούτε το ύψωμα με το Παλάτι των Ιπποτών θα μπορούσαν να είναι κατάλληλα μέρη για ένα άγαλμα ύψους 31 μέτρων (εικ. 11). Το επιχείρημα του Paolo Moreno ήταν, ότι ο εκεί μοναστηριακός ναός του Αγίου Ιωάννη έφερε κατά τον Μεσαίωνα την ονομασία S. Johannes Colossensis ('Αγιος Ιωάννης του Κολοσσού). Μια άλλη ένδειξη για την τοποθέτηση του Κολοσσού εκεί θα μπορούσε να είναι η ονομασία Kolachium για το ενδιάμεσο τείχος που διέσχιζε την Πόλη των Ιπποτών¹³. Το τείχος αυτό όμως έχει μήκος πάνω από 400 μ. και περνά μέσα από το κέντρο της πόλης. Αναρωτιόμαστε λοιπόν, γιατί πρέπει οπωσδήποτε αυτές οι ονομασίες να σχετίζονται με τη θέση του Κολοσσού; Πολύ πιθανότερο είναι, ότι το τείχος καθ'αυτό ήταν μνημειακό και μεγαλειώδες και έλαβε ως εκ τούτου το επίθετο Kolachium. Το ίδιο ισχύει για το ναό, που ήταν πράγματι ένα από τα πιο μεγαλειώδη κτίρια της πόλης και απεικονίζεται σε παλιές γκραβούρες.

Διατυπώθηκε ακόμα η άποψη, ότι ο Κολοσσός στέκονταν στην απότομη πλευρά του παλαιού ναυστάθμου, απ' όπου τα 30 μέτρα του ύψους του φαίνονταν από μακριά,

¹² Τα εξαιρετικά διατηρημένα χάλκινα αγάλματα του Αγίου Μάρκου στη Βενετία έχουν συνδεθεί συχνά με εκείνα του άρματος του Λυσίππου στη Ρόδο. Αυτό από μόνο του είναι λάθος, γιατί αυτά τα άλογα στέκονται ή βαδίζουν με σιγανό βηματισμό, ενώ τα άλογα του Ηλίου βρίσκονται σε συνεχή καλπασμό.

¹³ P. Moreno, La nuova ricostruzione del Colosso e la personificazione del Demo di Rodi, στο Ρόδος 2400, 194. Καρούζος ό. π. (σημ. 9) 43.

ακόμα κι από την Μικρασιατική ακτή. Πρόσφατα κατέπεσε στο σημείο αυτό το μεσαιωνικό τείχος, αποκαλύπτοντας πίσω του μεγάλο βράχο από ψαμμίτη (εικ. 12). Ότι ο Κολοσσός είχε στηθεί εκεί, πρόκειται απλώς για υπόθεση. Τα ευρήματα δεν δίνουν την παραμικρή ένδειξη. Η επιγραφή με τα ονόματα των ιερέων, που αναφέρει η βιβλιογραφία, βρέθηκε 100 μ. μακρύτερα.

Κατά την γνώμη μας, μόνο μία απομονωμένη τοποθεσία στην θάλασσα, με θέα από απόσταση, μπορεί να θεωρηθεί πιθανή, παρόμοια με εκείνη του αγάλματος της Ελευθερίας στη Νέα Υόρκη καθώς και όλων χωρίς εξαίρεση των σύγχρονων Κολοσσών. Μόνο η άκρη του λιμενοβραχίονα του παλαιού ναυστάθμου πληρεί αυτή την προϋπόθεση. Υποθέτουμε ότι κατά την αρχαιότητα υπήρχε ένας πύργος πάνω σε ύφαλο και σε μικρή νησίδα, στο άκρο του τείχους κατά μήκος της ακτής. Άλλος ένας μεγάλος πύργος πρέπει να υπήρχε απέναντι, στην ξηρά. Εκεί υπήρχε ένας χώρος, όπου αποθήκευαν μια σιδερένια αλυσίδα, η οποία χρησίμευε για να κλείνει το λιμάνι. Η λειτουργία αυτού του φράγματος φαίνεται και σήμερα σε ένα χώρο του πύργου του βυζαντινού μεγάλου λιμανιού, όπου οι ιππότες κατασκεύασαν αργότερα τον πύργο Naillac. Για το κλείσιμο του λιμένα τραβούσαν την αλυσίδα και την τύλιγαν γύρω από έναν στύλο στη μέση του χώρου. Στον εξωτερικό τοίχο του πύργου φαίνεται ακόμα η σχισμή απ' όπου περνούσε η αλυσίδα.

Κατά τη βυζαντινή εποχή χτίστηκε στο μώλο του παλαιού ναυστάθμου ένα μικρό παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου και αργότερα οι ιππότες κατασκεύασαν στην πλευρά της θάλασσας ένα καλά διατηρημένο οχυρό (εικ. 13). Αν ο Κολοσσός έστεκε στο άκρο του λιμενοβραχίονα, θα περιβάλλονταν από θάλασσα και θα ήταν ορατός από όλα τα πλοία που έφθαναν από μακριά. Σημασία έχει, ότι κάποιο μικρότερου μεγέθους άγαλμα στο ίδιο σημείο δεν θα φαινόταν σχεδόν. Τέλος, η τοποθεσία αυτή ανταποκρίνεται με τον καλύτερο τρόπο στη φύση του θεού Ήλιου, που σχετίζονταν με τη θάλασσα.

Μία μόνο αρχαία πηγή κατονομάζει την τοποθεσία του Ήλιου. Πρόκειται για ένα επίγραμμα στην *Anthologia Graeca* (VI 171) που συχνά συνδέεται με τον Κολοσσό:

Ως ψηλά στον Όλυμπο, Ήλιε, ύψωσε εξυμνώντας σε
ο δωρικός λαός της Ρόδου αυτόν εδώ τον Κολοσσό από σίδηρο,
όταν επιτέλους τα κύματα του άγριου πολέμου ηρέμησαν
κι η πάτρια γη υπέροχα με λάφυρα στολίστηκε:
στέρεα στη γη τον έχτισε, και ψηλά πάνω απ' τη θάλασσα,
για να' ναι υπέροχο φως της αδούλωτης ελευθερίας του.
Γιατί είναι δικαίωμα των ανδρών απ' τη γενιά του Ηρακλή, να
κυβερνούν στη γη και στη θάλασσα, όπως έπραξαν οι πατέρες τους.
Ογδόντα πήχεις ψηλόν έστησε εδώ τον Κολοσσό
της Ρόδου ο πολίτης Χάρης από τη Λίνδο.

Η περιγραφή «ψηλά πάνω απ' τη θάλασσα» συμφωνεί επακριβώς με την άκρη του λιμενοβραχίονα στο ναύσταθμο, γιατί ο πύργος μαζί με το βάθρο όπου έστεκε ο Κολοσσός, είχε ύψος 14 μέτρων.

Ωστόσο υπήρξαν ενστάσεις κατά της θέσης αυτής. Κάθε τόσο διατυπώνεται ο ισχυρισμός, ότι πέφτοντας ο Κολοσσός γκρέμισε σπίτια. Ερευνώντας όμως τη

βιβλιογραφία βλέπουμε, ότι πραγματικά καμία αρχαία πηγή δεν αναφέρει σπίτια που καταπλάκωσε πέφτοντας ο Κολοσσός. Ένας σχολιαστής και αντιγραφέας του μεσαιώνα συμπλήρωσε την παρακάτω παρατήρηση στην άκρη της σελίδας σε ένα χωρίο από τον Φίληβο (140c) του Πλάτωνα: «ὁ ἐν Ρόδῳ κολοσσός ὃς πεσὼν πολλὰς οἰκίας κατέσεισεν». Παρόμοιες φράσεις διαβάζουμε συχνά στην περιγραφή σεισμών, και φαίνεται ότι ο γραφέας πρόσθεσε λανθασμένα αυτή τη φράση, που αναφερόταν στον σεισμό που έριξε τον Κολοσσό, μεταφέροντας απρόσεκτα την περιγραφή στον ίδιο τον Κολοσσό. Οι ειδήμονες δεν συνέδεσαν ποτέ με τον Κολοσσό αυτό το μεταγενέστερο σχόλιο¹⁴.

Μια ακόμα διαφωνία αφορά στη φύση του Κολοσσού ως αναθήματος. Δεδομένου ότι και στα ιερά των Δελφών και της Ολυμπίας υπήρχαν Κολοσσοί, εγείρεται η άποψη, ότι και ο Ρόδιος Κολοσσός ήταν τοποθετημένος σε τέμενος. Καμία πηγή όμως δεν αναφέρει ότι ήταν κάποιο συνηθισμένο ανάθημα. Ας υπενθυμίσουμε ότι ο Λύσιππος δεν είχε στήσει τον ύψους 20 μέτρων κολοσσιαίο Δία σε ιερό του θεού, αλλά στην αγορά του Τάραντα.

Η τρίτη ένσταση είναι δυσκολότερο να αρθεί. Πέφτοντας ο Κολοσσός, δεν μπορεί να εξαφανίστηκε στη θάλασσα, γιατί επί αιώνες αργότερα τον θαύμαζαν πεσμένο στο έδαφος. Το άκρο του λιμενοβραχίονα έχει, ως φυσικός βράχος, διάμετρο σχεδόν 50 μ. και αρκούσε για να δεχθεί τον πεσμένο Κολοσσό. Στα νότια ο πλατύς λιμενοβραχίονας ακουμπούσε σε έναν φυσικό ύφαλο και στα δυτικά εξείχαν στην επιφάνεια της θάλασσας μικρές ξέρες, τις οποίες σημείωσε με ακρίβεια ο Newton στο χάρτη του. Επομένως ο Κολοσσός, πέφτοντας προς τα δυτικά είτε σε ύπτια, είτε σε πλάγια θέση, βρέθηκε σε σταθερό έδαφος ή σε ρηχά νερά.

Ταξιδιώτες της Αναγέννησης και αργότερα ο Newton, ο Gabriel και άλλοι, ποτέ δεν αμφισβήτησαν ότι ο Κολοσσός στεκόταν στο άκρο του ναυστάθμου, γεγονός που στήριζαν σε γραπτές εκθέσεις των Ιπποτών. Ο αντικαγκελάριος του Τάγματος, Wilhelm Caoursin¹⁵, δημοσίευσε στην πόλη Ουλμ (Ulm) την έκθεσή του σχετικά με την πρώτη πολιορκία των Τούρκων το 1496. Σχετικά με το οχυρό του Αγίου Νικολάου, αναφέρει: «*molis vertice Septentrionem spectante – ubi priscis temporibus colossus ille ingens Rhodi unum de septem miraculis mundi positur erat*» («... όπου κατά την αρχαία εποχή στεκόταν ο μεγάλος Κολοσσός της Ρόδου»¹⁶). Πρόκειται για ξεκάθαρη μαρτυρία, γιατί ο Caoursin δεν είχε κανέναν λόγο να αναφέρει τον Κολοσσό στο σημείο αυτό. Ίσως μάλιστα να είχε αντικρίσει ο ίδιος το βάθρο του, που αναγκαστικά τον απασχόλησε κατά την κατασκευή του οχυρού.

Γύρω στα 1900 ο Albert Gabriel ερευνήσε την Πόλη των Ιπποτών, την οποία απεικόνισε με εξαιρετικά σχέδια, αφιερώνοντας ένα κεφάλαιο στον πύργο του Νικολάου¹⁷. Σύμφωνα με την περιγραφή, ο Zacosta, Μέγας Μάγιστρος των Ιπποτών, το 1464/1467 αντικατέστησε το αρχαίο κτίσμα με πύργο σαν εξωτερικό οχυρό. Το

μεσαιωνικό αυτό οχυρό του Αγίου Νικολάου αποτελούνταν αρχικά από ένα μόνο ισχυρό κυκλικό πύργο διαμέτρου 17,30 μ, ο οποίος σε περίπτωση πολιορκίας της πόλης των ιπποτών, θα ήταν σε θέση να απωθήσει πιθανούς εχθρούς στο βόρειο άκρο του νησιού. Κατά την πολιορκία του 1480, κατά την οποία οι Τούρκοι υπό το σουλτάνο Μωάμεθ Β' χρησιμοποίησαν τα πιο σύγχρονα κανόνια μήκους έως και 9 μέτρων, βομβαρδίστηκε ο πύργος, οι διαστάσεις του οποίου αποδείχτηκαν ανεπαρκείς. Το 1520 ο Μέγας Μάγιστρος d' Aubusson κατασκεύασε γύρω από τον πύργο δεύτερο δακτύλιο ωρειδούς σχήματος, επειδή η ευάλωτη βορειοδυτική πλευρά προς την ξηρά διευρύνθηκε κατά 13 μ., για να αντέξει στα κανόνια (εικ. 14). Στα χρόνια που ακολούθησαν δεν έγινε σχεδόν καμία αλλαγή στον πύργο. Σήμερα στους χώρους του στεγάζεται μουσείο, που φιλοξενεί τα σχέδια του Gabriel και άλλες απεικονίσεις του πύργου.

Ο Άγγλος περιηγητής Isaac Newton έκανε στη Ρόδο το 1850 μια ανακάλυψη, που αργότερα λησμονήθηκε¹⁸. Τον είχαν εντυπωσιάσει οι μεγάλοι βράχοι γύρω από τον πύργο του Αγίου Νικολάου: «Στο άκρο του λιμενοβραχίονα κείτονται τεράστιοι βράχοι. Δύο απ' αυτούς βρίσκονται ακόμα στην (αρχαία) θέση τους, ο ένας πάνω από τον άλλο. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο περίφημος χάλκινος Κολοσσός αποτελούσε αναμφίβολα ένα περίοπτο θαλασσινό σημάδι – αν δεν τον χρησιμοποιούσαν μάλιστα και ως φάρο – η πρώτη μου εντύπωση από τους τεράστιους βράχους ήταν, ότι ήταν κατάλοιπα της βάσης του αγάλματος, το οποίο στεκόταν εκεί, όπου σήμερα βρίσκεται το οχυρό του Αγίου Νικολάου».

Ο Gabriel, που αργότερα έγραψε μια έκθεση για τον Κολοσσό της Ρόδου στο άκρο του παλαιού ναυστάθμου¹⁹, δεν έλαβε υπόψη το κείμενο του Newton²⁰. Στο σχέδιο του οχυρού έχει καταγράψει αθροιστικά μόνο τους βράχους και τους ογκόλιθους γύρω από τον πύργο.

Κάθε επισκέπτης του χώρου μπορεί εύκολα να διαπιστώσει, ότι ο πύργος του Νικολάου ήταν χτισμένος πάνω σε τεράστιους αρχαίους ογκόλιθους. Σε δύο σημεία στα βορειοανατολικά²¹, που είναι ορατά μόνον από τη θάλασσα, εντύπωση κάνουν οι τεράστιοι ογκόλιθοι, εν μέρει από ανοιχτόχρωμο κυανόφαιο ροδιακό μάρμαρο, σε πολλά σημεία με λευκές φλέβες (Plinius, nat. hist. 37,172), πάνω στους οποίους είναι τοποθετημένος ο μεσαιωνικός πύργος με τις γραμμικές στρώσεις ογκολίθων από ντόπιο αμμόλιθο ανοικτού καστανού χρώματος. Οι εντυπωσιακοί αυτοί ογκόλιθοι στα σημεία Α, Β και C έχουν μήκος έως 5 μ. και βάρος πολλών τόνων. Η σαφώς επιμελημένη τους επεξεργασία δηλώνει, ότι δεν πρόκειται για απλούς κυματοθραύστες. Η επιφάνεια κάθε ογκόλιθου έχει υποστεί επεξεργασία για να δένει με τον επόμενο. Στο σημείο που περιέγραψε ο Newton υπάρχουν τεράστιοι βράχοι, ριγμένοι εκ πρώτης όψεως τυχαία, αλλά με επιμελημένη βάση, ώστε να παραμένουν σταθεροί

¹⁴ Λεπτομερείς σημειώσεις στον H. van Geldner, *Geschichten der alten Rhodier* (1900) 387, σημ. 2.

¹⁵ G. Caoursin, *Rhodiorum Vice-Cancellarii, Obsidionis Rhodie Urbis Descriptio*, Ulm 1496, σελ. 8 (κατά Gabriel, «La construction, l'attitude et l'emplacement du colosse de Rhodes», BCH 56, 1932).

¹⁶ Πρβλ. C. T. Newton, *Travels and Discoveries in the Levant I* (1865) 177, πιν. 4.

¹⁷ A. Gabriel, *La cité de Rhodes MCCCX–MDXXII II* (1921) 78 κ. ε.

¹⁸ Newton ό. π. 176.

¹⁹ Gabriel ό. π. (σημ. 15) 358.

²⁰ BCH 56, 1932, 358.

²¹ Στα νοτιοδυτικά δεν διακρίνονται οι παλαιοί ογκόλιθοι, γιατί σε νεότερη εποχή τοποθετήθηκαν επιπλέον κυματοθραύστες. Στα δυτικά οι παλιοί ογκόλιθοι καλύφθηκαν ή καταστράφηκαν με την επέκταση του πύργου το 1520.

(εικ. 15, 16). Πρόκειται επομένως για «τεχνητούς» βράχους, απομίμηση της φύσης, όπως συνήθιζαν στην ελληνιστική εποχή²². Τα ενδιάμεσα κενά μεταξύ των βράχων και κάτω απ' αυτούς γεμίζονταν με λαξευμένους λίθους και αδιάβροχο κονίαμα στους συνδέσμους. Τα κτισμένα αυτά σημεία βρίσκονται πιο πίσω και δεν είναι άμεσα ορατά.

Ο προορισμός αυτής της κατασκευής είναι σαφής: το άκρο του λιμενοβραχίονα αποτελούνταν από έναν πύργο από κατακόρυφα τοποθετημένους «τεχνητούς» βράχους και δέσποζε του τείχους, που προστάτευε τον ναύσταθμο. Συγχρόνως ο πύργος ήταν βάθρο και βάση του Κολοσσού, που δεν ήθελαν να τοποθετήσουν σε έναν συνηθισμένο πύργο του οχυρού. Αντίθετα, ήθελαν να δημιουργήσουν την εντύπωση ότι ο Ήλιος στεκόταν σε ψηλούς βράχους που ορθώνονται μέσα από τη θάλασσα. Όταν είχε τρικυμία, τα κύματα έφθαναν ψηλά στον τοίχο του βάθρου, που πρέπει να είχε ύψος τουλάχιστον 10 μ.

Δεν είναι τυχαίο αυτό που αναφέρει ο Φίλων Βυζάντιος, στον οποίο οφείλουμε μια ακριβέστερη περιγραφή του Κολοσσού της Ρόδου²³, ότι η βάση του αποτελούνταν από «λευκούς ογκόλιθους σαν μάρμαρο». Δεν ανέφερε ωστόσο τίποτα συγκεκριμένο για την ακριβή θέση του.

Ο Albert Gabriel ανακάλυψε στο κάστρο ένα σκαλοπάτι, που χρησιμοποιούνταν ως κατώφλι, με διπλή εγκοπή στην καμπύλη πρόσοψη και επιμελημένη οδοντωτή επιφάνεια (εικ. 17). Είναι από ροδίτικο μάρμαρο και αποτελεί μέρος κλίμακας διαμέτρου 17 μ., ίσως μάλιστα και να ήταν η πραγματική βάση του Κολοσσού²⁴.

Οι τεχνητοί βράχοι ήταν στη Ρόδο κατά την ελληνιστική εποχή ένας χαρακτηριστικός τύπος διαμόρφωσης χώρου, όπως υπενθυμίσαμε στην περιγραφή του ιερού του Ηλίου στην Ακρόπολη, όπου το νερό κι οι φυσικοί βράχοι αποτέλεσαν μια καλλιτεχνική σύνθεση. Αλλά και η Νίκη της Σαμοθράκης, δημιουργία ενός Ρόδιου καλλιτέχνη, πετώντας πάνω από το θέατρο προσγειωνόταν απαλά σε τεχνητούς βράχους, που διαμόρφωναν τεχνητή λίμνη²⁵. Στην Κάμειρο της Ρόδου, πολλά μνημεία έχουν, αντί για βάθρο κατασκευασμένο από ογκόλιθους, βάση από τεχνητούς βράχους (εικ. 18, 19). Οι βάσεις έφεραν στο επάνω μέρος τους κατά κανόνα ορειχάλκινα αγάλματα, όπως τεκμηριώνουν οι αντίστοιχες οπές στερέωσης. Οι ογκόλιθοι που έφθαναν από το λατομείο και προορίζονταν για βάση, δεν αφήνονταν στην αδρή, αρχική μορφή τους, αλλά τους επεξεργάζονταν σε μορφή που ταίριαζε με το μνημείο, και όλες οι επιφάνειές τους έπαιρναν τελικά την ζητούμενη μορφή του τεχνητού βράχου. Μερικές από τις βάσεις έχουν ορθογώνιο σχήμα, άλλες ροζια-

²² Οι τεράστιοι ογκόλιθοι δεν χρονολογούνται στη βυζαντινή εποχή, γιατί, όπως φαίνεται και στον πύργο Naillac στο μεγάλο λιμάνι, χρησιμοποιήθηκαν για το βάθρο του μικρές πέτρες από μάρμαρο σε δεύτερη χρήση με μεγάλους συνδετικούς τόμους.

²³ Φίλων Βυζάντιος, *Die sieben Weltwunder* (Ελληνικό κείμενο και μετάφραση του K. Brodersen, *Reiseführer zu den sieben Weltwundern. Philon von Byzanz und andere antike Texte* (1992).

²⁴ BCH 56, 1932, 355, εικ. 7. – Από τον κολοσσό του Νέρωνα στη Ρώμη, ο οποίος σε μέγεθος ξεπερνούσε ελάχιστα εκείνον της Ρόδου, έχει βρεθεί η βάση (C. Lega, *Il colosso di Nerone*, BCom 93, [1989/90], 339 κ.ε.). Η βάση έχει με διαστάσεις 17,60 × 14,75 μ. όχι συμπτωματικά το μέγεθος που υποτίθεται και για το βάθρο του ροδιακού κολοσσού.

²⁵ H. Knell, *Die Nike von Samothrake* (1995) 11.

σμένες, σαν κορμοί δέντρου. Σύμφωνα με τα εγχάρakta γράμματα στα σημεία επαφής τους, όλα τα μνημεία ήταν της ελληνιστικής περιόδου και ορισμένα μάλιστα είχαν κατασκευαστεί ενόσω ο Κολοσσός βρισκόταν ακόμα στη θέση του²⁶.

Ορειχάλκινα αγαλματίδια και άλλες απεικονίσεις του Κολοσσού

Οι αρχαιολόγοι που προσπάθησαν να λύσουν το αίνιγμα του Κολοσσού, συνήθιζαν μέχρι σήμερα να έχουν ως αφετηρία μια ορισμένη εικόνα ή ένα ορισμένο άγαλμα, το οποίο ταύτιζαν με κάποια απεικόνιση του Κολοσσού, με λιγότερο ή περισσότερο πειστικό τρόπο. Εδώ θα τεθεί με διαφορετικό τρόπο το ερώτημα της όψης που αποδίδονταν στον Ήλιο.

Από την ύστερη κλασική εποχή υπήρχαν όχι μόνον αντίγραφα περίφημων έργων, αλλά και απεικονίσεις σε μικρό μέγεθος. Τέτοιου είδους απεικονίσεις έργων του γλύπτη Λυσίπου²⁷ έχουν βεβαιωθεί. Μερικές έγιναν προφανώς κατά παραγγελία, άλλες όμως παράγονταν μαζικά και πωλούνταν στους ενδιαφερόμενους. Ίσως μάλιστα να υπήρχε από τότε ένα είδος εμπορίου αναθημάτων, και ασφαλώς μικρές απεικονίσεις του μεγαλύτερου ως τότε αγάλματος. Πράγματι, στα διάφορα μουσεία του κόσμου βρίσκονται σκόρπια πολλά ορειχάλκινα αγαλματίδια, σφραγιδόλιθοι και νομίσματα, τα οποία φέρουν αναγνωρίσιμη την εικόνα του Ήλιου με τον ακτινωτό στέφανο, και συμφωνούν σε πολλές λεπτομέρειες. Ο θεός Ήλιος, ως γυμνός νέος άνδρας σε κίνηση προς τα εμπρός, υψώνει το δεξιό βραχίονα σε χαιρετισμό, ενώ από τους ώμους του κρέμεται μανδύας, μαζεμένος στη μέση και τυλιγμένος στον αριστερό βραχίονα. Στα σγουρά μαλλιά του φέρει επτά μόνον ακτίνες. Ένα κοντό μαστίγιο στο αριστερό χέρι ακουμπά στο ισχίο. Αναμφίβολα, τα ορειχάλκινα αυτά αγαλματίδια βασίζονται σ' ένα κοινό πρότυπο.

Κατ' αρχήν ας αναφέρουμε ένα ορειχάλκινο αγαλματίδιο του Ήλιου από την περιοχή Sainte-Colombe-les-Vienne στο Ροδανό²⁸, σήμερα στο Μουσείο Τέχνης και Ιστορίας της Γενεύης (εικ. 20), ύψους 20 εκ., που αναγνωρίζεται από τον ακτινωτό στέφανο. Η γυμνή, νεανική μορφή στηρίζεται γερά στο αριστερό πόδι, ενώ το δεξί, με ελαφρά λυγισμένο γόνατο, πατά πιο πίσω. Η δεξιά παλάμη, εντυπωσιακά μεγαλύτερη, υψώνεται τεντωμένη σε χαιρετισμό. Ο θεός φέρει έναν μανδύα και χλαμύδα, των οποίων οι άκρες είναι πιασμένες με πόρπη στο δεξιό ώμο. Ο μανδύας δημιουργεί πτυχωσεις και είναι τυλιγμένος γύρω από τον αριστερό βραχίονα ενώ η άκρη του κρέμεται. Στο αριστερό χέρι ο Ήλιος κρατά σκήπτρο ακουμπισμένο στο ισχίο του. Η κεφαλή περιβάλλεται από μπουκλές από τις οποίες ξεφυτρώνουν επτά μικρές ακτίνες.

²⁶ W. Hoepfner, «Der Koloss von Rhodos», AA, 2000, 150.

²⁷ Lexikon der Kunst III (1975) 80 s.v. Lysipp (L. Alscher).

²⁸ LIMC 4, 2 (1988) s.v. Helios ap. 101 με εικ. και την ένδειξη στο βιβλίο του F. Braemer, *L'art dans l'occident romain* (1963) 57, αρ. 224, πιν. 20.

Ένα άλλο ορειχάλκινο αγαλματίδιο βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων (αρ. 114)²⁹, ύψους επίσης 20 εκ. ενώ μαζί και με το υπερμεγέθες χέρι, παρουσιάζει εκπληκτική ομοιότητα με το προηγούμενο (εικ. 21). Είναι πολύ καλύτερα διατηρημένο και φαίνονται όλες οι λεπτομέρειες. Το λυγισμένο αριστερό χέρι έχει ανοικτή παλάμη, ενώ το μαστίγιο έχει δουλευτεί χωριστά.

Άλλο παρόμοιο αγαλματίδιο (εικ. 22) στο Βρετανικό Μουσείο δημοσιεύθηκε από τον H. B. Walters³⁰. Εδώ το βάρος του σώματος στηρίζεται στο δεξί πόδι. Διατηρείται μόνο στην ρίζα του ο δεξιός βραχίονας, αλλά φαίνεται υψωμένος και τεντωμένος, όπως και στα άλλα αντίγραφα. Και ο αριστερός βραχίονας μοιάζει μ' εκείνον στο προηγούμενο αγαλματίδιο, όπως και ο τυλιγμένος μανδύας στον καρπό. Η παλάμη είναι ανοικτή, κρατούσε ένα αντικείμενο, προφανώς το κοντό μαστίγιο που αναφέραμε παραπάνω. Οι ακτίνες στο κεφάλι με τα βοστρυχωτά μαλλιά είναι σε ορισμένα σημεία σπασμένες ή λυγισμένες.

Μόνον 8 εκ. ύψους, αλλά επεξεργασμένο με λεπτομέρεια και πολύτιμο για την αναπαράστασή μας είναι το αγαλματίδιο του Ήλιου στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων (εικ. 23)³¹. Και αυτός ο Ήλιος χαιρετά με υψωμένο χέρι, κοιτάζοντας μακριά. Το κεφάλι του περιβάλλεται από πυκνά βοστρυχωτά μαλλιά και ένα στεφάνι από επτά μακριές ακτίνες. Ο μανδύας παρουσιάζει πτυχώσεις και διπλώνεται γύρω από τον αριστερό βραχίονα. Στο αριστερό χέρι φαίνεται καθαρά ένα κοντό μαστίγιο. Στο άνω άκρο της ράβδου είναι τυλιγμένο πολλές φορές ένα λουρί.

Ένα ορειχάλκινο αγαλματίδιο του Ήλιου βρέθηκε το 1973 σε στρώμα του 3^{ου} αι. μ.Χ. σε βίλλα κοντά στην Ordona (Herdonia στην πεδιάδα της Απουλίας)³² (εικ. 24). Έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον για μας, όχι μόνο γιατί επαναλαμβάνει τον τύπο των άλλων αγαλματιδίων, αλλά και επειδή το υποστήριγμα κάτω από τον υψωμένο δεξιό βραχίονά του υποδηλώνει, ότι πρόκειται για αντίγραφο κολοσσιαίου αγάλματος. Στη φωτογραφία, η επιφάνεια του ασυντήρητου ακόμα ευρήματος είναι διαβρωμένη. Το μαστίγιο, στηριγμένο στο ισχίο, δύσκολα αναγνωρίζεται. Στο αριστερό χέρι ο Ήλιος κρατά μια υδρόγειο, γεγονός που θυμίζει το κολοσσιαίο άγαλμα του Νέρωνα, αλλά δεν σημαίνει απαραίτητα ότι το αγαλματίδιο στο σύνολό του παριστάνει το άγαλμα αυτό. Το δεξί χέρι, υψωμένο σε χαιρετισμό, συνηγορεί υπέρ του Ήλιου ως προτύπου.

Ένα μικρό αγαλματίδιο που ανήκε παλιότερα στη συλλογή του Forman³³ έχει επίσης ύψος 20 εκ. και παριστάνει τον Ήλιο στη γνωστή του στάση, με μανδύα

²⁹ Από τη συλλογή Foucault αρ. κατ. 114, πρβλ. J. Döring, *Die späte Klassik 400–423 v. Chr.*, στο J. Boardman – J. Döring – W. Fuchs, *Die griechische Kunst* (1966) πιν. 79b.

³⁰ *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman and Etruscan*, in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum I (1899) 183 αρ. 1015 πιν. 28.

³¹ E. Babelon – J. A. Blanchet, *Catalogue des bronzes antiques* (1985) αρ. 113.

³² Κατά τον M. Bergmann, *Die Strahlen der Herrscher* (1998) 256; *NSc* 29 (1975) 528 εικ. 36; 530 (G. De Boe).

³³ Ανακαλύφθηκε εκ νέου από τον Bergmann ό.π. (σημ. 32), πιν. 13, 4. H. Smith, *The Forman Collection. Catalogue of the Egyptian, Greek and Roman Antiquities*, Auction Sotheby's, Wilkinson and Hodge 19.6.1899 αρ. 104 με εικ. Σήμερα χαμένο.

τυλιγμένο γύρω στον αριστερό βραχίονα (εικ. 25). Το δεξί χέρι υψώνεται σε χαιρετισμό³⁴.

Το τελευταίο και σημαντικότερο απ' όλα ορειχάλκινο αγαλματίδιο της σειράς μας (η οποία παραδόξως ποτέ δεν συσχετίστηκε με τον Κολοσσό της Ρόδου) βρέθηκε στο Montdidier της Somme, στην αρχαία Γαλατία, και βρίσκεται σήμερα στην αίθουσα των αρχαίων ορειχάλκινων αγαλμάτων του Λούβρου με αριθμό 1059. Έχει ύψος 32 εκ., είναι τόσο θαυμάσια διατηρημένο και συντηρημένο ώστε επιτρέπει να διακρίνουμε ακόμα και το μυικό σύστημα και τα νύχια του χεριού (εικ. 26α–γ)³⁵. Ο Ήλιος στρέφει το κεφάλι δεξιά και κοιτάζει λίγο προς τα επάνω, μακριά. Το πρόσωπό του περιβάλλεται από μεγάλους βοστρυχούς. Θυμίζοντας με εντυπωσιακό τρόπο τις κεφαλές του Αλεξάνδρου, παρουσιάζει στη μέση του μετώπου μία μεγάλη αναστολή. Επτά συμμετρικά τοποθετημένες ακτίνες ξεπροβάλλουν από τα μαλλιά. Ο Ήλιος φαίνεται να πατά στο δεξί πόδι, ενώ το αριστερό ακολουθεί. Το χέρι έχει ανοικτή παλάμη και ελαφρά τεντωμένα δάκτυλα. Μια πόρπη στον δεξιό ώμο συγκρατεί τα δύο άκρα της χλαμύδας, που έχει δουλευτεί χωριστά, και πέφτει επίπεδα στην πλάτη. Στο σημείο όπου είναι κομμένος ο αριστερός βραχίονας, φαίνεται ότι ο μανδύας δεν έφθανε ως το έδαφος, αλλά ήταν πιασμένος ψηλά και τυλιγμένος γύρω από τον αριστερό βραχίονα. Ο αριστερός κάτω βραχίονας δεν έχει διασωθεί, αλλά οι πτυχές του μανδύα μαρτυρούν ότι, όπως και στα άλλα ορειχάλκινα αγαλματίδια, ήταν λυγισμένος. Ο Ήλιος έχει αθλητική κορμοστασιά, ενώ οι ανάγλυφοι κοιλιακοί μύες και άλλες λεπτομέρειες μαρτυρούν μια πολύ προσεγμένη τεχνική. Εντύπωση κάνουν όμως οι αναλογίες: ο δεξιός βραχίονας είναι δυσανάλογα μεγάλος, ο λαιμός υπερβολικά μακρύς, το κεφάλι υπερβολικά μεγάλο και το πρόσωπο παράξενα ανέκφραστο. Αντίθετα, τα πόδια είναι υπερβολικά κοντά. Από το πλάι το σώμα φαίνεται ολόισιο.

Ένα μαρμάρινο αγαλματίδιο του Ήλιου, σήμερα στην Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg της Κοπεγχάγης βρέθηκε στη Ρώμη. Φέρει την υπογραφή καλλιτέχνη από την Αφροδισιάδα και δημιουργήθηκε μάλλον εκεί, στη διάσημη σχολή γλυπτικής τον 3^ο μ.Χ. Η στάση του είναι παρόμοια με των ορειχάλκινων αγαλματιδίων. Ο P. Moreno διαπίστωσε, ότι εκτός από τις ορατές ακτίνες, ο Ήλιος φέρει και κορώνα με τείχη και υποθέτει, ότι ίσως να πρόκειται για την προσωποποίηση του Δήμου (του λαού) της Ρόδου³⁶.

Χαραγμένοι λίθοι ή σφραγιδολίθοι υπήρχαν σε όλες τις περιόδους της αρχαιότητας. Συχνά ήταν σε χρήση ως δακτυλιόλιθοι και σφραγίδες, και απεικονίζουν διάφορα θέματα. Σε μερικά κομμάτια της αυτοκρατορικής περιόδου βρίσκουμε και τον Ήλιο, που αναγνωρίζεται όχι μόνον από τον ακτινωτό στέφανο, αλλά και από την ομοιότητα της ένδυσης και των άλλων γνωρισμάτων του Κολοσσού της Ρόδου (εικ. 27α–δ). Δύο σφραγιδολίθοι της συλλογής Stosch είχε ερμηνεύσει το 1760 ο Johann Joachim

³⁴ Ελάχιστα πιθανή είναι κατά τη γνώμη μου η υπόθεση του Bergmann ό.π. (σημ. 33) 76, ότι η μορφή στηρίζεται στο δόρυ και παριστάνει τον Αλέξανδρο, γιατί το σηκωμένο σε χαιρετισμό χέρι είναι ανοικτό.

³⁵ *Les bronzes antiques du Louvre I*. A. De Ridder, *Les figurines* (1913) αρ. 1059.

³⁶ Moreno ό.π. (σημ. 13) 194, πιν. 83b. F. Poulson, *Catalogue of the Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek* (1951) 366 αρ. 525.

Winckelmann όχι με απόλυτη ακρίβεια αλλά παραπλήσια, ως «Απόλλων με την μορφή του Ήλιου»³⁷. Αργότερα ο Wilhelm Furtwängler δημοσίευσε τα ίδια, μαζί με άλλα ευρήματα³⁸. Ένας από τους σφραγιδολίθους φέρει ελληνική επιγραφή, επομένως προέρχεται μάλλον από τα ανατολικά της αυτοκρατορίας. Ο Ήλιος εμφανίζεται και σε νομίσματα της ύστερης αυτοκρατορικής περιόδου³⁹ (εικ. 28). Οι δακτυλιόλιθοι από υαλομάζα με απεικόνιση του Ήλιου είναι μάλλον άτεχνοι και ίσως χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα (268–395 μ.Χ.). Ανάμεσα σ' αυτούς συγκαταλέγονται ένας στην Κοπεγχάγη και ένας άλλος στο Μόναχο⁴⁰ (εικ. 29 α–γ). Και στα δύο ξεχωρίζουμε το πρότυπό τους: ο Ήλιος με ακτινωτό στέφανο χαιρετά με υψωμένο το δεξί χέρι και κρατά ένα μαστίγιο στο αριστερό. Έτσι συμπεραίνουμε, ότι το πρότυπό τους δεν ήταν το γιγαντιαίο άγαλμα του Νέρωνα στη Ρώμη.

Οι μελλοντικές έρευνες θα φέρουν στο φως και άλλα ορειχάλκινα αγαλματίδια, απεικονίσεις από γύψο ή μάρμαρο και σίγουρα χαραγμένους λίθους με τον Ήλιο με τη μορφή του Κολοσσού της Ρόδου. Ο δικός μας κατάλογος αποδεικνύει, ότι οι περισσότερες απεικονίσεις βρέθηκαν στα δυτικά της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, προφανώς επειδή το θέμα ήταν αγαπητό στον στρατό. Ίσως μάλιστα στον ψυχρό βορρά η έλλειψη του ζεστού ήλιου να γινόταν ιδιαίτερα αισθητή. Οι Ρωμαίοι αποκαλούσαν τον ήλιο *sol*. Κατά την ύστερη αρχαιότητα, ο θεός Ήλιος απέκτησε μεγάλη σημασία. Ο αυτοκράτορας Ιουλιανός ο Παραβάτης (μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ.) θεωρούσε τον Ήλιο ισοδύναμο του Χριστιανισμού. Τα δικά μας ευρήματα είναι ωστόσο παλαιότερα. Μερικά ευρήματα, όπως του Ανοβέρου, είναι βέβαιο ότι δημιουργήθηκαν πριν από το τέλος του 2^{ου} αι. μ.Χ.

Γιατί άραγε ο τύπος αυτός του Ήλιου να είναι απομίμηση του Κολοσσού; Κατ' αρχήν ο θεός εμφανίζεται χωρίς το απαραίτητο χαρακτηριστικό του, δηλαδή τα άλογα και το άρμα, πράγμα αδύνατο κατά την κλασική εποχή. Με τον Κολοσσό της Ρόδου εισήχθη αυτός ο νέος τύπος, που διαδόθηκε στη συνέχεια παντού. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το κοντό μαστίγιο που στηρίζεται στο ισχίο και χρησιμεύει και ως υποστήριγμα, όπως και οι επτά ακτίνες, οι οποίες χαρακτηρίζουν τον Κολοσσό αντίθετα με τις παλαιότερες απεικονίσεις του Ήλιου που έφερε στην κεφαλή μεγαλύτερο αριθμό ακτίνων. Το υπερβολικά μεγάλο, υψωμένο χέρι χαρακτηρίζει σχεδόν όλα τα ορειχάλκινα αγαλματίδια. Αυτό, ο μακρύς λαιμός και το υπερμεγέθες κεφάλι του ευρήματος του Montdidier είναι χαρακτηριστικές «διορθώσεις» χάριν προοπτικής, όταν ο θεατής κοιτάζει από κάτω και το άγαλμα έχει πολλαπλάσιο μέγεθος του φυσικού. Θα αναφέρουμε ακόμα το στήριγμα κάτω από τον υψωμένο βραχίονα

³⁷ Abbé Winckelmann, Description des pierres gravées du feu Baron de Stosch A Florence (1760) αρ. 1182 και 1183. Η συλλογή Stosch αγοράστηκε από τον Φρειδερίκο το Μέγα.

³⁸ A. Furtwängler, Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium (1896) αρ. 8652 (W 1183), 8653, 8654 (W 1181) με αναμμένη δάδα, 8655.

³⁹ Σε χρυσά νομίσματα από την εποχή του Καρακάλλα 217 π.Χρ. BMC Emp. V 464 σελ. 190–194, πιν. 72,20 και 73,1. Severus Alexander LIMC IV (1988) s.v. Helios (Παλούρης) αρ. 106 με την υψήλιο αντί μαστίγιου, αλλιώς παριστάνεται ο τύπος του ροδιακού κολοσσού.

⁴⁰ LIMC ό.π. (σημ. 39) αρ. 101. 97 με την υπόδειξη για ένα αντίστοιχο κομμάτι στο Λονδίνο, Walters, Brit. Mus. Gems αρ. 1657, πιν. 22. A. Dellatte – Ph. Derchain, Les intailles magiques gréco-égyptiennes (1964) αρ. 301.

του αγαλματιδίου της Ortona, που μόνον ένας Κολοσσός θα μπορούσε να έχει ανάγκη. Και τέλος ας αναφερθούμε στην στάση των ποδιών. Αντίθετα με τον «αποξυόμενο» του Λυσίππου σε χαλαρή στάση, που καθαρίζει το σώμα του από την άμμο της παλαιστρας, ο Ήλιος παριστάνεται να κινείται. Αυτό σχετίζεται λιγότερο με την αέναη και ακούραστη κίνηση του Ήλιου στον ουρανό, όσο περισσότερο με την κατασκευή του αγάλματος. Για λόγους στατικής, τα πόδια έπρεπε να πατούν σε μεγάλη απόσταση το ένα από το άλλο.

Στο σημείο αυτό μπορεί βέβαια να αντιτείνει κανείς, ότι οι απεικονίσεις του Ήλιου παρουσιάζουν παραλλαγές σε ορισμένες λεπτομέρειες. Η απάντηση είναι, ότι και τα αντίγραφα διάσημων αγαλμάτων της κλασικής εποχής διαφέρουν σε λεπτομέρειες. Στη δική μας περίπτωση το αυθεντικό άγαλμα βρισκόταν ξαπλωμένο στο έδαφος και ήταν δύσκολο να διακρίνει κανείς τις λεπτομέρειες. Κυρίως αμφιβάλλουμε κατά πόσον αργότερα η πιστότητα ως προς το πρωτότυπο, αποτελούσε πρόβλημα για τους καλλιτέχνες. Ήθελαν να παραστήσουν έναν Ήλιο και επέλεξαν τη γνωστότερη έκδοση, που είχε σφραγιστεί από τον Κολοσσό της Ρόδου. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις μάλιστα, είναι πιθανό οι «αντιγραφείς» καλλιτέχνες να πρόσθεταν χαρακτηριστικά που δεν είχε το πρωτότυπο. Σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα μπορεί να υποδήλωναν τον Απόλλωνα ως Ήλιο, επειδή οι δύο μοιάζουν τόσο μεταξύ τους, όπως διαπίστωσε ο Winckelmann. Συχνά παρίσταναν και τον Μέγα Αλέξανδρο με τη μορφή του Ήλιου, επομένως δεν αποκλείεται σε ορισμένες περιπτώσεις να υποδήλωναν τον διάσημο κατακτητή, που λατρεύονταν σε πολλές πόλεις. Παρόμοια ισχύουν και για αυτοκράτορες που ακολούθησαν και που προτιμούσαν να παριστάνονται ως Ήλιοι με στέφανο από ακτίνες. Η Marianne Bergmann διαπιστώνει ότι «ο αυτοκράτορας Κόμμοδος επανέφερε δραστικά τη σύγκριση με τον θεό Ήλιο»⁴¹. Από την εποχή του Νέρωνα, οι αυτοκράτορες κρατούσαν στα χέρια μια υδρόγειο ως σύμβολο της παγκόσμιας δύναμής τους, η οποία εμφανίζεται και στον Ήλιο με διαφόρους τρόπους. Ωστόσο εμείς δεν έχουμε σκοπό να αναδείξουμε το εύρος των παραλλαγών, αλλά μέσω των κοινών γνωρισμάτων να συνάγουμε την αρχική εικόνα του Κολοσσού.

Απομένει το ερώτημα, κατά πόσον η σειρά αυτή αποδίδει κάτι διαφορετικό από τον Κολοσσό της Ρόδου. Δεδομένου ότι την εποχή εκείνη υπήρχε ακόμα ένα κολοσσιαίο άγαλμα του Ήλιου, θα πρόκειται ασφαλώς για τον Κολοσσό του αυτοκράτορα Νέρωνα, που ο Πλίνιος αναφέρει στη *naturalis historia* (34,45), ότι είχε δημιουργηθεί κατ' απομίμηση του Κολοσσού της Ρόδου, αλλά εξαιτίας των υπόλοιπων χαρακτηριστικών και της θέσης του βραχίονά του αποκλείεται να στάθηκε πρότυπο για τα ορειχάλκινα αγαλματίδια.

Σε ποιο σημείο της Ρόδου έχουν βρεθεί απομιμήσεις του Κολοσσού; Δεν θα έπρεπε άραγε να υφίσταται ζήτηση ορειχάλκινων αγαλματιδίων του θεού Ήλιου, κυρίως στον τόπο όπου κάποτε στεκόταν το άγαλμα; Η Ρόδος καταστράφηκε πολλές φορές και στην ανοικοδόμηση χρησιμοποιήθηκαν παλιά οικοδομικά υλικά. Ο χαλκός ήταν πολύτιμος, τον έλιωναν και τον ξαναχρησιμοποιούσαν. Μόνον έτσι εξηγείται, ότι σε περισσότερες από χίλιες προσεκτικές ανασκαφές βρέθηκαν ελάχιστα ορειχάλκινα αντικείμενα. Ωστόσο, από την ύστερη ελληνιστική περίοδο υπάρχει μία ενδια-

⁴¹ Bergmann ό.π. (σημ. 33) 243.

φέρουσα κεφαλή του Ήλιου, ύψους 55 εκ., από λευκό μάρμαρο, που πιθανότατα είναι απεικόνιση του Κολοσσού (εικ. 30). Ήταν εντοιχισμένο σε τοίχο πίσω από το πανδοχείο της Provence στην οδό των Ιπποτών κοντά στο κάστρο. Ο Χρίστος Καρούζος αντικρίζοντας το κεφάλι είδε «τη φυγόκεντρο δύναμη που έτεινε να εκραγεί και που γεννιόταν από τους κυματισμούς των μαλλιών και τη στροφή του λαιμού, χαρακτηριστικό έργο του ελληνιστικού μπαρόκ, γύρω στα μέσα του 2^{ου} αι. π. Χ.»⁴². Η χρονολόγηση αυτή δεν αποκλείει να πρόκειται για απομίμηση του Κολοσσού. Αντίθετα, το δεξιά στραμμένο κεφάλι, οι φουντωτές μπούκλες και οι επτά ακτίνες (στη φωτογραφία τις έχουμε συμπληρώσει) παρουσιάζουν σαφή ομοιότητα με το ορειχάλκινο αγαλματίδιο του Montdidier.

Η χύτευση του ορειχάλκου στη Ρόδο την εποχή της κατασκευής του Κολοσσού

Prof. Dr. Gerhard Zimmer

Οι γνώσεις μας σχετικά με την τεχνολογία της χύτευσης ορειχάλκου βελτιώθηκαν εξαιρετικά με την πρόσφατη ανακάλυψη εννέα εργαστηρίων στη Ρόδο. Το 1974, σε μια σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο του Νάσου Μυλωνά στην οδό Διαγορίδων, που οδηγούσε στην Ακρόπολη, βρέθηκε μεγάλο εργαστήριο χύτευσης ορειχάλκινων αγαλμάτων. Η προσεκτική αποκάλυψη του χώρου από τη Χάρι Κάντζια το 1975 και 1988 επέτρεψε την αναπαράσταση ενός σχεδόν πλήρους εργαστηρίου, στο οποίο κατασκεύαζαν κολοσσιαία ορειχάλκινα αγάλματα. Στο κέντρο της προσοχής βρέθηκαν δύο ελλειπτικοί στο σχήμα λάκκοι, σκαμμένοι παράλληλα στο μαλακό βραχώδες έδαφος. Οι κατακόρυφοι τοίχοι ήταν φτιαγμένοι στο επάνω μέρος από τούβλα ψημένα στον ήλιο, που εξασφάλιζαν την απαιτούμενη σταθερότητα ως το δάπεδο του εργαστηρίου.

Καλύτερα διατηρημένος είναι ο βορειότερος λάκκος, συνολικού μήκους 11 μ. και μεγίστου πλάτους 3,25 μ. (εικ. 31, 32). Από τις δύο πλευρές, αδρά σκαλισμένα σκαλοπάτια οδηγούσαν κάτω στο δάπεδο του λάκκου. Δεδομένου ότι διατηρούνταν τα κατάλοιπα της δυτικής πρόσβασης στο γειτονικό οικόπεδο, έγινε δυνατή η αναπαράσταση του αρχικού δαπέδου του εργαστηρίου και μετρήθηκε το συνολικό βάθος, που ήταν 3.60 μ. Η εγκατάσταση αυτή χρησίμευε στην κατασκευή πήλινων καλουπιών για τη χύτευση αγαλμάτων ή τμημάτων τους, το ψήσιμο και τέλος το γέμισμά τους με λιωμένο ορείχαλκο. Η κατασκευή καλουπιού στον προπαρασκευασμένο λάκκο γινόταν με πολύ απλό τρόπο, αν και ήταν σύνθετη διαδικασία που απαιτούσε υψηλό βαθμό τεχνικής παράδοσης και πείρας. Σ' ένα βάθρο σκαλισμένο στο βράχο συνέθεταν και ένωναν τα κομμάτια του κέρινου καλουπιού. Οι αρμοί καλύπτονταν και λειαίνονταν με κερί χρησιμοποιώντας καυτή σπάτουλα.

Με τις συγκεκριμένες διαστάσεις του εργαστηρίου στο οικόπεδο Μυλωνά, το κέρινο καλούπι δεν ήταν δυνατό να γεμίσει μόνο με πήλο. Χρειάζονταν τούβλα ή λαξευτές πέτρες, ώστε να εξασφαλιστεί μια επαρκής σταθερότητα των τμημάτων του καλουπιού,

⁴² Καρούζος ό.π. (σημ. 9) πρόλογος στην εικόνα του εξωφύλλου.

που έφθαναν σε ύψος τα 3 μ. Γύρω απ' αυτόν τον στυλοβάτη τοποθετούσαν τον πήλο. Όταν τελείωναν, εφαρμόζαν στην εξωτερική κέρινη επιφάνεια ένα έξυπνο σύστημα κέρινων σωλήνων, τους αποκαλούμενους οχετούς εξαερισμού, μέσα από τους οποίους έρεε ο ρευστός ορείχαλκος για να κατανεμηθεί ομοιόμορφα στο καλούπι.

Ακολουθούσε η κατασκευή του πήλινου μανδύα της φόρμας σε μια σειρά εργασιών. Πρώτα γινόταν επάλειψη με πινέλο ενός στρώματος πήλου από λεπτόκοκκο υλικό, που θα απέδιδε κάθε λεπτομέρεια της επιφάνειας. Η επόμενη στρώση αποτελούνταν κατά κανόνα από πήλο ανακατεμένο με τρίχες κι επομένως πολύ ευλύγιστο. Η οργανική ύλη καιγόταν στο ψήσιμο και οι πόροι που δημιουργούνταν διευκόλυναν τον αερισμό του κέρινου μανδύα. Αντίθετα, το εξωτερικό στρώμα από πήλο ή λάσπη σταθεροποιούσε τη φόρμα. Για τον σκοπό αυτόν προσέθεταν στον πήλο άχυρο και άμμο που αλείφονταν σε διαδοχικές στρώσεις. Όταν τελικά η φόρμα, μαζί με το εξωτερικό της περίβλημα, είχαν τελειώσει, στρώνονταν το δάπεδο και οι εσωτερικοί τοίχοι του λάκκου με τούβλα και πλάκες από πήλο. Η ταχεία αυτή επένδυση με τούβλα δημιουργούσε έναν φούρνο, στον οποίο άναβαν φωτιά.

Το κερί έλιωνε και έφευγε από τον κλίβανο μέσα από έναν υπόγειο αγωγό. Με τη βοήθεια ράβδων από ορείχαλκο ή σίδηρο, που ονομάζονταν υποστηρικτές απόστασης, συγκρατούσαν τον μανδύα φθάνοντας ως τον πυρήνα και εμποδίζοντάς τον να καταρρεύσει κατά τα διάρκειά της μακροχρόνιας αυτής φάσης.

Ένα δεύτερο εργαστήριο στο οικόπεδο Τζεδάκη μας έδωσε πληροφορίες για την τεχνολογία της τήξης. Στα απορρίμματα του εργαστηρίου βρέθηκαν πήλινα κομμάτια ακροφυσίων φουσερού. Τα ίχνη της φωτιάς μαρτυρούν, ότι τα φουσερά δούλευαν από επάνω προς ένα χωνευτήριο, στο οποίο βρίσκονταν ο χαλκός με τον κασσίτερο, σκεπασμένοι με ξυλοκάρβουνο. Με τη βοήθεια ράβδων το χωνευτήριο με το ρευστό μέταλλο χύνονταν στα καλούπια.

Τα εργαστήρια στα οικόπεδα Μυλωνά και Τζεδάκη είναι εκείνα που δίνουν τις πιο σημαντικές πληροφορίες απ' όλα τα ευρήματα της πόλης της Ρόδου. Επειδή και τα δύο λειτουργούσαν από το 300 ως το 275 π. Χ., μας δίνουν μια συγκεκριμένη εικόνα της τεχνολογίας των εργαστηρίων ορειχάλκου την εποχή της κατασκευής του Κολοσσού. Μπορούμε μάλιστα να ισχυριστούμε, ότι το μοντέλο της χύτευσης του Κολοσσού στηρίζεται άμεσα στην εμπειρία από άλλα μνημειακά ορειχάλκινα αγάλματα. Άλλα επτά εργαστήρια στη Ρόδο συμπληρώνουν την εικόνα του τεχνικού αυτού κλάδου, που ανθούσε στην ελληνιστική περίοδο και κατέλαβε ηγετική θέση στην Ελλάδα.